

ТЕОДОСІЙ САМОТЯКА

ТЕОДОСІЙ САМОТУЛКА

ОТРОК

Історичні ігри для новаків

МЮНХЕН 1951

ПЛАСТОВЕ ВИДАВНИЦТВО „МОЛОДЕ ЖИТТЯ“

Друк: Степан Слюсарчук у Мюнхені

П Е Р Е Д М О В А

*На лісах дрімучих, темних,
На незайманих степах
Спочивала Україна
В золотих, дитячих снах.
О. Олесь*

Показати картину непрохідних лісів, безмежних степових просторів, а одночасно, бодай на хвилину воскресити золоті дитячі сни України й вжитися в них, розбудити приспані первні стародавньої української шляхетности, лицарськості — це завдання Ігрового комплексу „Отрок”.

Думка ознайомити дітей з нашим минулим за допомогою Ігор та розповідей прикувала мою увагу вже в 1943 р. Перше завдання — збирання відповідного, головне розповідного матеріалу виявилось не таким легким, як це спочатку здавалося. Не всі оповідання видрукувані в журналах „Дзвіночок”, „Малі Друзі” чи деінде, можна було в цілому використати, тобто пристосувати до вимог Ігрового комплексу. Тому деякі оповідання скорочено, а інші з незначними змінами пристосовано до потреб Історичних Ігор. В основу розповідей лягли Історичні оповідання А. Лотоцького, зокрема „Княжа слава”, народні перекази, легенди тощо, головним чином надбання української народньої душі.

Цей розповідний матеріал послужив за канву для Ігор. Розповіді та Ігри пов’язалися в одне нерозривне ціле, яке відтворює наше минуле, що його Ігровою, комплексною та художньо-виховною метою ми хочемо тут подати дітям. Наші спостереження доводять, що засвоєння матеріалу зв’язане з переживаннями під час Ігор, далеко тривкіше, ніж пасивне сприймання підчас навіть зразкового оповідання. Тому в еміграційній дійсності, коли діти стоять перед великою небезпекою відчуження більше ніж коли, можна рекомендувати цю методу при ознайомленні з подіями чи з видатними посталями нашого минулого.

Історія України входить у програму новацького вишколу УПУ, ефектом якого є три проби. Ознайомлення новаків із княжими часами пов’язується з підготовою до першої проби;

пізнання козацько-гетьманського періоду — це одне з завдань підготовки до другої проби; здобуття відомостей з новіших часів належить до підготовки до третьої проби.

За допомогою трьох комплексів ми хочемо дати нашим дітям основні відомості чи то закріпити й розвинути вже відомі знання про події з минулого України. „Отрок“ — це перша частина великої збірки історичних ігор, матеріал якої розроблений до подробиць, до поодиноких занять із новачками. Отже „Отрок“ — це практичний, методичний поради́ник, який містить перевірені на практиці зразки різних занять, як сходи́ни, прогуля́нка, новацький змаг, новацький вогник тощо.

Друга й третя частини збірки міститимуть лише відповідно дібраний і згрупований матеріал для вільного, без тієї сув'язі з нашого боку, укладання виховниками того чи того ігрового комплексу як у цілому так і в подробицях.

Збірка матеріалів „Отрок“ призначена для використання новацькими виховниками в роботі з 8—10-річними новачками. Супровідний практичний коментар має завдання дати вказівки щодо проведення ігрового комплексу в цілому й у подробицях, тобто в поодиноких заняттях із новачками. Сподіваємося, що потрібний буде „Отрок“ і опрацюванням, і практичними заввагами щодо їх проведення для виховників із невеликим досвідом у роботі з новачками, зокрема для тих, що не мали змоги пройти вишколу новацьких виховників.

До речі нагадуємо, що „Отрок“ є доповненням праці сен. Леоніда Бачинського „Перші кроки“.

Вважаємо своїм приємним обов'язком скласти тут сердечну подяку за цінну допомогу під час опрацювання історичних ігор п. інсп. Антонові Стрільбицькому, п. Іванові Коровицькому, п. Миронові Мончакові, пл. сен. Цюпі Паліїв, п. проф. Омелянові Терлецькому (перевірка рукопису щодо історичної вірності), п. проф. Миколі Глобенкові (літературно-мовна редакція) а також усім хто будь-як спричинився до появи „Отрока“.

Теодосій Самотулка

I. Рада на семи горбах

Орлині діти! Старий Орел зібрав вас до круга ради, щоб сказати вам, що вибирається в далеку мандрівку, Кожен, хто хоче мандрувати разом із Старим Орлом. хай подбає про мандрівну палицю! До мандрівки готуйсь!...

Мандрівники, ви вже до мандрівки готові?—Готові!—Збирайтеся до круга!... Хочу перевірити ваші палиці: Твоя Борисе, добре зроблена! Твоя, Володю, гарна! Як же ж гарно ти прикрасив свою палицю, Босславе!

Діткніться тепер кінця моєї палиці, яку я приклав до землі. Це означає, що ви всі погоджуєтесь мандрувати із Старим Орлом. Це означає, що ви будете слухатися Старого Орла під час мандрівки. А тепер прикладіть палиці до землі. І, о диво, постала зоря. Нехай вона веде нас під час нашої мандрівки, зокрема тоді, коли нам буде темно.

Сядьте в коло!

Одного дня наш братчик приніс нам дуже цікаву іграшку в гарній, строкато розмальованій коробці. Найбільше зацікавився нею Володимирко, маленький чорноокий новак. Він швидко відкрив коробку й витяг із неї великий, учетверо складений грубий папір. На ньому численні різнобарвні малюнки: тварин, будинків, а посередині більший розміром різними фарбами розмальований, чудовий вид міста.

— О, яка ж гарна церква! Що це за місто?—і цікаві чорні очі новака зупинилися на написі... Київ.

Тепер вже знаю!—з радістю вигукнув Володимирко—ми будемо мандрувати!

— Мандруємо до Києва: Усі мандрівники, крім провідника, накреслюють колеса в промірі одного кроку навколо себе. Кожний стає в накресленому колі. Провідник мандрівки ходить помежи ними й запрошує когонебудь до товариства: „Мандрую до Києва, йди зі мною!“. Викликаний мандрівник приймає запрошення і йде за ним. Так із другим, третім, з усіма. Всі гусаком то біжать, то йдуть, то сюди, то туди. Нарешті провідник

проголошує:—Ми в Києві!—Тоді грачі намагаються зайняти одне з накреслених кіл, а провідником стає мандрівник, що залишився без кола.

.... Братчик не раз оповідав нам про Київ. Завжди говорив, що Київ—чудове місто. Розкинулося воно на семи зелених горбах. З поміж дерев виглядають то тут, то там вежі церков, дахи великих будинків, пам'ятники. Біля підніжжя київських гір котить свої хвилі ріка... котра? Так, Дніпро — найбільша ріка України. Дніпро — ріка велика, широка. По ній плывуть пароплави ген-ген аж у Чорне море.

Попливемо й ми трішки Дніпром на великому човні, на судні. Входимо, уважати! Дно коливається. Знаєте, як моряки ходять по човнах; щоб не впасти, широко розставляють ноги (всі роблять, так як я). Ходимо по судні, судно відбилося від берега. Тепер сядемо до весел. Випрямити ноги. Кожний має два весла. Веслуватимемо так, як моряки. Отже, похилимось наперед, з випрямленими руками, випрямляємось й майже зовсім кладемося на спину, тягнучи за собою весла... Ще раз... Ще раз... Судно відпливає далі. Тихо, тихо... Наше судно несеться — ріже хвилі Дніпра.

Мимоволі з хлопячих грудей вирвалася пісня й понеслася слідом за хвилями...

Вітер сколихнув надбережні дерева. Зашуміли вони. Помахами своїх гілок привітали новаків, що відважилися плисти могутніми хвилями старого Дніпра. І він, срібноструйний дідуган теж посміхнувся, а потім зморщив чоло. Це знак, що задумався і хоче щось говорити. Старезні дуби радо слухали його. Тому голосно зашуміли, подаючи всім вістку: „Заспокойтеся, старий Дніпро хоче говорити“. І все затихло. І Дніпро хвилями сказав:

... Колись у давній-давнині на цих горбах росли велетні—дуби. Багато звірів виходило з своїх криїв на мої береги, щоб погрітися на сонці чи покупатися в моїх хвилях. Я любив їх і радо їм допомагав. А пізніше прийшли люди. Небагато їх було. Вони палили вогонь, варили, будували хатки, худобу пасли.

Одного дня—а це було дуже давно,—мої хвилі, що саме йшли до Чорного моря, привітали якесь судно. Спокійно, повільно посувалося воно назустріч усе новим і новим хвилям. Сиділи в судні невідомі люди в полотня-

ному одязі. Веслуючи, вони слухали оповідання сивоголового старця, що сидів посередині судна. А важко їм було плисти в ньому проти моїх хвиль. Часто їм приходилося тягти судно уздовж берега. Не одну ніч провели мандрівники під голим небом. Ліси годували їх своїми ягодами, а дикі бджілки—медом. Раз натрапили мандрівники на невелику оселю. Зупинилися вони там і почали розказувати її мешканцям про Христа, що жив на землі й творив добро людям. А було в цього доброго вчителя дванадцять учнів. Апостолами їх звали. Ісус Христос наказав учням після Його Вознесення на небо розійтися по всій землі й навчати людей, щоб жили так, як він їх учив. Сивоволосий старець був одним із його апостолів, якого називали Андрієм. Він зайшов аж у ці далекі землі... Багато-багато оповідав ще апостол Андрій про Ісуса Христа, що вмер на хресті, щоб цим зробити людям добре діло. А потім воскрес і живе тепер високо—високо в небі.

Кожний з вас знає знак Христа; а можехтось із вас когось уже зробив його. Зробімо й ми тепер, а найкращий—повісимо в домівці.

Мандрівники попрашалися з мешканцями оселі й поплили далі. Час від часу причалювали вони до берега, варили їжу, а інші тим часом ловили рибу.

Рибалки на Дніпрі: Всі мандрівники за винятком двох мандрівників—рибалок, є рибками, що плавають по Дніпрі. На одному березі—рибалки, а припротилежному—рибки. Рибалки держаться за руки й творять сітку. На гасло:—Рибалки на Дніпро!—вони плывуть через ріку на протилежний берег і намагаються зловити в сітку найбільше рибок. Рибка зловлена є тоді, коли рибалки оточать її. Зловлені стають поміж рибалок, збільшуючи сітку. Рибалки знов плывуть через ріку і намагаються зловити більше рибок.

... Мандрівники плвли і дивилися навколо. Апостол Андрій усміхався, коли дивився на високі степові трави, що вкривали один берег, на високі старезні дерева, що ними поріс другий горбкуватий берег. Із трав висували свої голови швидкі степові коні—тарпани, що приглядалися до гостей. Поважні дрохви спокійно стежили за судном. Стада чайок супроводили мандрівників. Довго-довго я ніс їх на своїй спині. Одного дня зупинилися

вони проти високих зелених гір у той час, коли сонечко скочувалося за них. Св. Андрій дивився на горбкуватий берег і не міг очей відірвати від нього. Так припали ці зелені горби до вподоби святому Андрієві. Він вирішив заночувати тут. Витягли судно на берег, і всі взялись до роботи. Одні збирали сухе ріша, другі будували намети, інші готували вечерю. По спільній вечері помолилися Богу й полягали спати. Раннім ранком прокинувся старець. Усі заворушилися. Ранні соняшні промені озолотили верхи горбів. Апостол Андрій зібрав своїх учнів і сказав:

— Бачите ці гори? На цих горах засяє благодать Божа, тут постане великий город, і церков багато в ньому буде на хвалу Господа.

Співаючи, пішли на верх найвищого горба. Там зробили високий дубовий хрест, вкопали його, Апостол Андрій став коло нього, а учні оточили його. Тоді він підніс руку й сказав:

— Нехай цей хрест буде першим знаком благословення Господнього городові і земліцїй, гарній і багатій, і народові, що збудує і прикрасить цей город.

Слова святого Андрія неслися далеко-далеко й котилися по травах широких степів, по верхів'ях дерев лісистого берега. Мандрівники помолилися Богові, зійшли з горбів, сіли на судна і попливли далі.

Мандрівники, в коло! Кожний стає проти своєї мандрівної палиці. На сьогодні досить мандрів. Треба відпочити, щоб набрати сили до дальшої далекої мандрівки, яка нас чекає.

Кожний із вас діткнеться кінця своєї палиці. Уважно підносимо палицю за кінець. Пам'ятайте, що після відпочинку чекає вас дальша мандрівка. Тому до чергової мандрівки—готуйсь!

Кожний бере свою палицю й відходить.

II. Рада в столичному городі

Мандрівники в коло! До дальшої мандрівки готуйсь!

Кожний мандрівник діткнеться кінцем своєї палиці до кінця мови, якою я сперся на землю. Тим кожний із вас заявить свою вірність Старому Орлові, свою єдність із гуртом під час мандрівки. Хай палиці зорею впадуть на місце, на якому св. Андрій вкопав хрест.

Чи всі мандрівники стали в коло? Чи може котре з зоряних рамен відсутнє?

А тепер сідайте й слухайте уважно!

Давним-давно жили три брати: Кий, Щек, Хорив і сестра Либедь. Кий, найстарший брат, кремезний, чорнявий, звичайно в білому одязі з лискучим шоломом на голові та двосічним мечем при боці; Хорив, його молодший брат, чорнявий, ростом дещо нижчий за Кия; Щек, наймолодший брат, стрункий, білявий юнак. Була в них сестра Либедь—золотокосе, синьооке дівча. Мали вони ще багато рідні. Начальником їхнього гурту, їхнього роду був Кий. Всі вони вели мандріжне життя. Довго мандрували густими лісами та ріками, що прорізували непрохідні пущі. Одного дня зайшли вони на гори, де святий Андрій вкопав хрест. Подобалася їм околиця, і вони там отаборились. Одні будували шатра з дерева та шкір, інші збирали сушник на багаття, щоб можна було дещо зварити а всіх берегли вартів, озброєні луками, ножами й списами. Кий, Щек, Хорив і ще кілька готувалися до ловів, перевіряли свої луки—тощо.

Мандрівники, натягти луки! Перевірити їх сплу!

І стріляли вони то вгору, то в далечінь, то в ціль. А потім загравав ріг, і вони подалися в ліс на лови.

Кий на ловах: У захисному місці (ямі), що є на поляні, можуть безтурботно перебувати всі лісові тварини. У невеликій віддалі від цього місця знаходиться (жмуриться) Кий, що вибирається на лови. Він говорить (співає):

Гей ти, старий бобре, заховайся добре,
Бо я хорти маю, на поле пускаю.

Тоді відвертається і йде шукати турів, оленів, диких коней, кабанів, лосів, рисів, зубрів, ведмедів, вовків, бобрів. Кого помітив, називає кидаючи одночасно в ту сторону шишкою. Цей—убитий. Хто непомітно забіжить до ями (захисне місце) той врятований.

Лови вдалися, бо звірів багато в лісах. Кий та його воїни без пригод повернулись до табору. Повечеряли й утомлені відразу поснули.

... І бачить Кий у сні:

По промені місяця сходить у намет, простісінько до нього старець із довгою бородою, а в руді в нього висока-висока палиця з поперечкою на горі. Став старець перед постіллям Кия, підняв руку й говорить:

— Кию, Вишатин сину, на цих горах побудуєш город і осядеш тут із своїм родом назавжди. Тут прославиться твій рід і держава його, як довго потомки твої в згоді і єдності житимуть та труд цінитимуть. І прийде час, що на цих горах засяє благодать Божа.

Раннім ранком Кий скликав усіх мужів на раду. Оповів їм сон свій дивний...

Рада вирішила поселитися на цих горбах. А брати погодилися, щоб найстарший брат жив угороді, а обидва молодші побіч на сусідніх горбах. Либедь житиме при найстаршому браті, доки не одружиться.

Закипіла робота. Падали дуби-велетні трьох найвищих горбів. З дубів та тисів будували княж-двір Кия. Та і гарний же і сильний побудували.

Як будували? Цікаві, правда? А може й ми побудуємо собі такий княждвір. Окружимо його валами та глибокими ровами. А на валах для кращого захисту поставимо ще високі гостроколи; а щоб можна було до княжого двору доїхати, покладемо над ровом звідний міст. Такі ж укріплення побудуємо для братів Шека та Хорева. Всі разом замкне ще один перстень валів з оборонним гостроколом та глибоким ровом, зі звідним мостом. Всі мандрівники працюють. Одні шукають патики, другі будують княж-двір, треті копають рів та насипають, а інші виконують ще інші потрібні роботи.

Коли праця над будовою города закінчилася, улаштував Кий пир і запросив всіх жителів. Огнищанин ста-

рий Остромир щиро дякував від поселенців князеві Києві й закінчив подяку так:*)

— А в пам'ять того, що князь Кий побудував цей город, нехай же він зветься Київ город.

Славно, славно! Згода, згода! — кричав народ. Хай зветься Київ, Київ!

І так постав Київ. Звістка про новий город над Дніпром стрілою рознеслася, де жили люди. Стали вони відвідувати його. Багатів він, кращав з року на рік, бо мудро князував Кий. Кріпкі вали Києва, сильні гостроколи, а ще кріпші груди та сильніші руки киян, що одностайно стали на захист города, несли славу Києва по всьому світу.

Кияни завзято боронили своє місто.

Боротьба з кочовиками: Двоє — кияни, інші — кочовики. Стають на протилежних кінцях поля бою. Кияни питають кочовиків: — Боїтеся нас? Ні! відповідають і біжать одні проти одних. Кияни намагаються зловити будького з кочовиків, і ці стараються ухилитися від нападу. Зловлені є полоненими, яких береже один киянин у таборі полонених. Другий питає кочовиків: — Боїтеся мене? Кочовики знову відповідають: — Ні. І знов біжать на протилежну сторону поля бою. Полонених (діткнених) заводять до табору полонених. Кочовики стараються звільнити полонених. Може звільнити той кочовик, який побіжить до табору й виведе з нього полоненого.

Мандрівники, час нашої мандрівки за нами. Пора нам відпочити. Взяти луки! Мандрівники, в коло! Нехай кожний з вас діткнеться до мого лука. Готуйтеся до великої гри! Готуйсь! — Звільнити луки і розійтися до дому.

---

*) А. Лотоцький — „Княжка слава“, стор. 18.

III. Велика рада отроків

Мандрівники, в коло! До мандрівки готуйсь!

Натягти луки, спробувати, чи гнучкі! Уважно, гострою стрілою вниз. Кожний із вас покладе на землю стрілу, щоб діткнулася кінця мові, а лук на протилежному кінці своєї стріли.

Кого сьогодні немає в колі? Сідати!

Сонце залишало вже середину неба, коли троє хлопців зібралося коло головної башти Київських воріт. У кожного з них лук і сагайдак.

Куди сьогодні підемо? — радяться хлопці.

— А може за Дніпро, — сказав чорнявий хлопець Гостромисл, син начальника башти.

— Згода!

— А я піду й попрохаю човна в мого дідуся — сказав і вже відлучився від гурту рвучкий, як гірський потік, хлопець, якого Боєславом звали, та швидкою ходою подався униз.

Гостромисл і Ладодар пішли вслід за Боєславом. Човен уже ждав на них, коли вони прийшли на берег Дніпра. Жваво плеснули весла об хвилі, і човен відбився від берега. Вміло кермував човном Гостромисл. Вправні в нього руки до весла, вправні і до влучного стрілу. Це ж він днів тому три застрелив із лука шуліку, що кинувся на малих пташат. Боєслав та Ладодар при веслах. А Дніпрові хвилі допомагали хлопцям і передавали човен уперед, неначе м'яч.

Лівий рівнинний берег усе більше наближався. Нарешті, чоло човна привіталось з ним. Хлопці вистрибнули з човна, витягли його на берег і зникли серед степових трав. З орлиного лету можна було побачити три темні плями, що тяглися одна за одною залишаючи обабіч хвилі ковили. Горб. Хлопці зупинилися і лягли спочити. Гостромисл підвівся. Схотілось йому подивитись, як хвилюється ковилове море, — забажалося йому поглянути ген-ген у далечінь, де небо заховалося за безкраї, вкриті травою простори.

Раптом обличчя Гостромисла витяглося. Очі вп'ялися в чорні точки, що зарисувались на обрії. Ті чорні точки почали рости й рости. Вже можна було розпізнати людські голови, що малопомітно неслися по трав'яному плесі. Час від часу вони зникали, то знову появлялись все ближче й виразніше. „Так ці люди,—майнула у Гостромисла думка—їдуть на конях до нашого горба. На киян вони не скидаються, радше на тих диких людей, про яких багато розповідав батько“.

Гостромисл повільно припав до землі, шепнув щось товаришам і вони дугою скотились у густу ковилу.

Вершники поволі наближались до горба, розглядаючи довкола. Один з них залишився з кіньми біля горба, а двоє травами пішли в напрямі Дніпра. За хвилину повернулися, стиха поговорили й подалися зробленим попереду слідом.

Чорні очі Гостромисла непомітно для вершників стежили за ними. Час від часу похилена ковила й сполохані коники—стрибунці могли зрадити того, хто наважився стежити за степовиками. Один вершник залишився при конях на березі в траві, а двоє інших знову загубилися в травах. Почулося шурхання човном об берег і легкий плюскіт весел і знову спокій обняв набережний простір. „Так ці невідомі люди забрали човен,—подумав Гостромисл.—Що робити?“

Тим часом кочовик при конях стояв ще деякий час, повертав поволі головою то в ту, то в другу сторону. Спечене, обсмажене чоло то морщилося, то заспокоювалось. Тихо, скрізь спокійно. Степовик ліг на траву. Спокійно минала хвилинка за хвилиною. Легкий вітер колихав ковилу і вона шуміла, ніби нічого й не сталося.

Тихий голос земляного зайця прорізав тишу й загубився ген-ген далеко. Потім другий і третій. Заворушились стеблинки. Що це? Земляні зайці перекликаються? Чи це ховрашок або ящірка добираються до Дніпрових хвиль, щоб прохолодитись?

Так! Кочовик лежить спокійно. Коні насторожили вуха. Аж ось поволі висунулись три голови. Спокійно, обережно й швидко хлопці підповзли до степової людини, зв'язали їй ноги й повалялись на кочовика. Прокинувшись, той почав кидатися, але дарма. Ножа при боці немає. Ноги зв'язані. Боротьба вільними ще руками за

вільні руки закінчилась. Хлопці дали йому знак мовчати і лежати тихо. Гостромисл давав короткі накази. Ладодар обережно підійшов до коней. З допомогою Гостромисла йому вдалося відв'язати одного з коней і сісти на нього. Мов вихор зірвався кінь з Ладодаром і стрілою помчався степом. Перелякались поважні дрохви, насторожили чуйні вуха бистроногі тарпани. І знову здавалося, спокій обійняв степ.

Боеслав уважно сторожив кочовика, а Гостромисл зорив Дніпрові хвилі. А вони спокійно плывуть і безжурно граються. Чуйне вухо молодих вартових схопило далекий постук кінських копит. Оглянулися: довкола—нікого не видно. Кінський стукіт ставав щораз голоснішим і виразнішим. А що, як це чужі вершники наближаються слідом за трьома кочовиками. Що тоді?

А гомін копит уже зовсім виразний. Здається, ось, ось наскочать вершники на вартових. Вартові приземлилися. Раптом перед ними з'явилися закуті в броню воїни. Та які ж вони інші від цих диких степових людей. Це наші воїни зі степової башти. Ладодар між ними. Гостромисл розказав як було. Наші дружинники залишилися при полоненому й спокійно ждали. Бже сонце збиралося заховатися за київськими горбами, як почувся плескіт весел, а потім легкий незвичайний свист. Ніхто не відгукнувся. У пору обскочили наші воїни кочовиків, що причалили до берега, взяли їх у полон і повезли в Київ на головну башту.

Виявилось, що це були звідуни кочовиків, які продерлися на конях степами. За розвідниками йшли на Київ великі ворожі ватаги. Князь Олег дав гасло готуватися до бою. Зібралось чимало дружинників. Їх повів князь, воїн неабиякий, до бою.

Кияни й кочовики, що лавами уставляються одні проти одних на віддалі 15-10 кроків, готуються до бою. Князь веде дружинників, хан—кочовиків. І кияни і кочовики пам'ятають свої порядкові номери. Кожна група міцно тримається за руки. Дружинник, що стоїть коло князя питає:

— Хане, хане, хочеш воювати? Хан відповідає:— Хочу. Тоді дружинник біжить і старається прорвати лаву ворогів. Перервав—забирає в полон відірвану від хана частину й ставить її на кінці. Не розірвав лави, то попав

у полон. Далі виступає кочовик, що стоїть біля хана, питаючи: — Князю, князю, піддаєшся? — Князь каже: Ні! Тоді цей кочовик біжить і старається прорвати лаву киян... Далі біжить черговий киянин і тд.

Розбив Князь Олег кочовиків, і дружинники ще далеко гнали недобитків степами. Після перемоги князь Олег зібрав княжу дружину. Велів покликати Гостромисла, Боєслава й Ладодара і сказав їм:

— Хлопці, ви гарно повелися. Своєю спритністю й відвагою допомогли княжій дружині, легко розправитися із ворогом. Від сьогодні допомагатимете дружинникам і вчитиметеся військової справи під опікою досвідченого дружинника Путятя. Готуйтеся стати славними лицарями—дружинниками.

І так постав перший гурт отроків. Згодом цей гурт зріс. Тоді стали називати отроків малою дружиною. Дружинник Путятя вчив отроків кидати списа, добре плавати човном, стріляти з лука, їздити на конях, вартувати, навчав їх лицарських звичаїв, співати пісню отроків...

А тепер стріляймо в щит, прикріплений до пня. Бачите три різнобарвні смуги на щиті? Намагайтеся поцілити в середнє коло. Тоді здобудете три точки. За стріл у друге коло — дві, у перше коло — одну.

Націлюватися недовго, дивитися не на стрілу, а на середину кола. Тепер спробуємо. Кожний стрілятиме за чергою три рази...

Отроки, в нас немає тисяцького. Тисяцьким може бути той, хто добре стріляє. Оберемо тисяцьким одного з трьох найкращих стрільців. Тому проведемо змагання. Допомогатимуть мені провести змагання писар і щитовий. Кожний отрок стрілятиме із свого лука чотири рази. Перший стріл пробний, якого не рахуємо, а потім ще три. Перше місце матиме той, хто здобуде найбільшу кількість точок.

Увага! Отроки Боєслав, Ярослав, та Володимир стріляють, отроки Гостромисл, Ладодар та Борис готуються...

Кандидати на тисяцьких — три перші. Це Живослав, Гостромисл, Святослав. Голосуватимем, але як? На гасло кожний із вас викрикну ім'я одного з трьох отроків. Путятя слухатиме уважно й оголосить, яких голосів більше. Отроки, тепер уважайте. На гасло вигукніть прізвище.

Більшість за Гостромисла. Він ваш тисяцький. Вигукніть на славу тисяцького отроків: — слава! слава! слава! — Слідом за вигуком понеслась пісня отроків.

— Отроки, а тепер складіть стріли й луки так, як спочатку.

І вчив Путятя юних воїнів закону отроків:

— Отроки, ви нераз ходили попри княжі тереми. Хто з вас добре приглядався, той бачив, що княж-двір спочиває на підвалинах, які глибоко врилися в землю. Чому це так? Підвалини держать цупко великий будинок і не дозволяють, щоб його буревій перевернув. Я нераз вас бачив, як ви грались біля головної башти. Бачив, як умовлялися, що будете гратися і як будете гратися, і ви тоді говорили правила гри: — не будемо вибігати поза ці дуби. А коли хто з вас порушив правила гри, той перешкодив у гри. Ви зупинялися, щось йому говорили. Чи не так? А часом ви йому казали вийти з гри. Так і в нас, у малій дружині є правила. Їх небагато — всього три, а які знаєте?

1. Отрок служить Богові й Україні.

2. Отрок слухається дружинника.

3. Отрок старається бути щораз ліпшим.

Отрок додержується цих правил, цього, як ми називаємо, закону. Чому? Хто додержується його, той стоїть твердо, як княж-двір на своїх основах, якого буря не може захитати. Тоді такий отрок сильний, відважний, лицарський. Хто не додержується закону, той нам перешкоджує і він нераз повинен виходити з гри. Отрок завжди пам'ятає про закон і підчас гри і в дома, на Дніпрових хвилях і в лісі. Пам'ятає і тримається правил, щоб не виходити з гри, щоб не робити прикрости дружинникові.

Що значить — отрок слухається дружинника. Чому це так? Дружинник — лицар. Він старший, мудріший. Коли треба, він порадить, як гратися, як стріляти з лука. Він порадить тобі, коли ти питаєш про щось. Слухати треба також тисяцького. Він же допомагає дружинникові. Слухатись треба й того, що вирішить мала дружина. Ви всі хочете бути дружинниками. Чи ж не так? Якщо так, то кожен із вас повинен старатися бути все кращим, бути все більше й більше лицарським, бути таким, як ли-

пар—дружинник. А лицарі допомагають старшим, хворим, ввічливі до всіх людей, додержуються правил у грі, слухаються князя і вірно йому служать. Отож і ви будете, як дружинники. Отрок, який слухається дружинника, який старається бути щораз ліпшим, напевно служитиме вміло й вірно Богові й Україні — зараз як отрок, а пізніше як справжній лицар-дружинник. Вірю, що так буде!

Отроки, візьміть луки. Ставайте в коло. Чи ви знаєте, що одного з ваших взяли кочовики в полон? По дорозі він залишив сліди. Треба йти обережно по слідах і визволити отрока з полону. Слідів небагато. Знак „небезпека“ говоритиме, що недалеко вартові кочовики, які беруть ворота табору полонених. Треба пройти непомітно без шелесту, через ворота. На деякій відстані за ворітьми спокійно зберуться отроки, щоб приготуватися до звільнення отрока з полону. А його береже ще один (два) сторож. Діткненням руки кожний отрок може звільнити полоненого. Так само діткненням руки сторож полонитиме вільних отроків. Полонених може визволити діткненням той, хто не полонений. Отроки відважно й обережно наскакуватимуть на вартових і постараються визволити полоненого отрока з рук кочовиків.

Отроки, взяти луки й стати в коло!... В сьогоднішніх іграх ви добре впоралися. Ви цим довели, що можете стати справжніми отроками. Це буде тоді, якщо ви завжди пам'ятатимете про закон отроків, про який я вам сьогодні говорив. Пригадайте собі його... Хай пісня отроків лунає далеко-далеко й говорить усім що отроки готуються вірно служити князеві та Батьківщині.

Отроки, готуйсь! — Звільнити луки! Розхід!

IV. Рада отроків Олега Віщого

Отроки, в коло! До служби князеві Олегові готуйсь!
Натягти луки! Спробувати, чи гнучкі! Отрок є сильний не лише тоді, коли має при собі лук та стріли, але коли робить так, як говорить закон отроків, а саме:

1. Отрок служить Богові й Україні.
2. Отрок слухається дружинника.
3. Отрок старається бути щораз ліпшим.

Покласти луки так, щоб сягали кінця мого. Перед луком покласти стрілу.

Кого сьогодні немає в колі?

Сідати!

— Хочу вам сказати, що сьогодні чекає Вас велика праця. Дружинники просили князя, щоб дозволив їм піти походом у далекий Царгород. Хоробрий князь Олег не міг відмовити вірним дружинникам. Від сьогодні княжа дружина готуватиметься до походу. Чиститимуть і на-правлятимуть зброю, заготовлятимуть поживу, будуватимуть судна й інше. Ви повинні їм допомогти.

Спробуймо побудувати судно!

— Гарні судна побудували отроки,—похвалив князь, коли проходив повз них.

— Князю, дозволь нам,—і собі попрохали отроків.— піти враз із тобою походом.

Подумав князь Олег, подумав і сказав: Добре, але не всі! Молодші залишаться дома.

Заграли сурми до походу. Зібрались дружинники, одні біля суден, другі біля коней. Чекають на князя. А Олег попрощався з рідними, сів на свого улюбленого Сивого. Тоді одні дружинники вистрибнули на коні, інші сіли до човнів. Князь дав знак і дружина рушила походом.

Велично залунала пісня отроків... А потім жартам, розмовам не було кінця. Старші згадували колишні походи, розповідали про Сивого, про його перемоги.

Їзда на конях: отроки стають в дволаву. Більші — спереду, менші—ззаду. Менші „сідать“ більшим на спину

і держаться добре, щоб не впасти. На гасло „коні“ біжать 10-15 метрів. Хто скоріше прибіжить до мети, той Сивий.

Їдуть княжі вої, їдуть—тільки курява здіймається в повітрі! Сполохані птахи супроводять їх. Попереду князь Олег. Коло нього отроки. Спинився князь. Спинився й питає отроків:—

— Чи бачите під цим великим дубом сивого дідуся з довгою бородою в зеленій киреї? Це вішун. Треба в нього розпитатися. Він напевне скаже щось цікавого.

Ворожба вішуна: Князь Олег висилає отроків до вішуна й передає ними запитання вішуну:— Скажи, чи похід на греків мені вдасться, чи вернуся здоровим до дому? Отроки дістають відповідь—лист написаний знаками, що їх отроки стараються відчитати й переказати князеві відповідь:—Похід тобі, княже, вдасться. Ти не згинеш на бойовищі. Кінь, що ти так його любиш, твоя загибель.

Задумався князь на хвилину, а потім наказав дати собі іншого коня, а Сивого відіслати додому. Конюшому Яромирові переказав: „Доглядай його дбайливо. Він вартий того, бо не з однієї небезпеки, чи то на ловах, чи то в бою, винесли мене його швидкі ноги“.

І повернувся післанець назад по слідах, що їх зробили коні дружинників. Які сліди? Отроки знають. Хто намалює? Звістка про похід Олега дійшла до Греції. Греки дбайливо готувалися до оборони. Коли княжа дружина наблизилася до границь Греції, грецькі вояки чекали вже в надморських укріпленнях. Тому годі було доплисти морем до Царгороду.

І сказав Олег: *)

— Не пускають нас водою, так підемо суходолом. Витягти судна на берег!..

Княжа дружина стала облягати надбережні укріплення.

Облога твердині: На середині галяви твердиня, в якій є залога греків. З чотирьох боків галяви розтаборюються дружинники. Ці групи дружинників держать зв'язок між собою, висилаючи з одного табору до другого гінців. Цих посланців греки намагаються перехопити й взяти в полон.

---

*) А. Лотоцький „Княжа слава“. стор. 35-36.

Укріплення міцні. Завзято бороняться греки.
— Як дістатись під мури Царгороду?— думає князь Олег.

... Аж тут підходить до нього старець і каже:—Задумався княже, що города не здобудеш. Здобудеш, тільки йди суднами по суходолі, як по воді.

І зник, як би його не було...

Задумався князь і пішов на берег, до суден. Сильний вітер понапинав вітрила.

...—А як би так приробити колеса до суден, чи не пішли б вони під таким вітром по рівнині.

І покликав майстрів.

— Приробіть, каже, до одного судна колеса!

Майстрі приробили. Пустили за попутнім вітром. Навдивовижу судно пішло, як по воді.

І велів оголосити всьому війську своєму, що в нього був віщун і сказав, що здобудуть Царгород, коли попливуть по суходолі, як по воді. А для цього треба приробити до суден колеса.

І закипіла робота. До двох днів усі судна стояли на колесах...

Одні отроки пробують доробити до зроблених суден колеса, інші роблять щит.

Зірвався вітер. Нап'ялися вітрила. Човни рушили з місця й пішли по суходолі. Загриміла бойова пісня. Побачили греки це, і жах обняв їх: тут напевно чари, даром іде слава про Олега, що він віщий. Скликали раду й вирішили помиритися.

І прибили дружинники щита з золотим тризубом на мурах Царгороду. З великою даниною й здобиччю вертався князь Олег до Києва, й вітали кияни свого князя. А він наказав уладити великий бенкет. Радів князь, раділи дружинники, раділи всі мешканці города Києва. А співці співали про славного князя, про вдалий похід на Царгород, про Сивого, що залишився дома, й про те, що з туги він загинув.

Зникла усмішка з лиця князя і по хвилині надуми сказав він:

— Так, за мною тужив мій коник. Отроки, осідлайте мені коня, хоч погляну на кості мого Сивого:*)

---

*) М. Возняк „Українські перекази“, стор. 7-8.

... І приїхав на місце, де лежали його голі кості і голтий череп. Князь зліз із коня й, насміхаючись сказав:

— Невже від цього черепа смерть мені прийняти?— і наступив ногою на череп. І виповзла змія і вкусила його в ногу. З того він занедужав і помер.

І плакали по ньому всі люди великим плачем й понесли його й поховали на горі, що називається Щековиця. Його могила є до нині і називається Олегова могила...

У Києві став княжити новий князь.

Отроки, в коло! Взяти в руки луки, якими ви готові обороняти нового князя. Хай пісня отроків лунає на славу князя та Київської Держави. Звільнити луки! До служби князеві готуйсь! Розхід!

У. Похід отроків Святослава Завойовника

Отроки в коло! До служби князеві готуйсь! Натягти луки!

Чи є хтось із вас, хто не з'явився на сьогоднішній похід?

(Присутні новачки поділяються на дві групи. Одна — це отроки Святослава, що йдуть із дружиною у похід на Переяславець. Друга — болгари, відразу відходять, щоб обсадити й обороняти Переяславець, у деякій віддалі від якого залишають 1-2 звідунів. Від умовленого місця знакують шлях).

Князь Святослав іде походом на Болгарію. Хто хоче піти з ним хай витягне лук перед собою на знак згоди. на знак, що не складе зброї доки не переможе.

Отроки приготуйтеся до походу! Кожен з вас хай зробить собі щит.

З піснею на устах:

Тра-ра-тра-ра-тра-ра,
В похід пора, пора.
Вже труби затрубили,
І барабани били.
Тра-ра-тра-ра-тра-ра,
В похід пора, пора.

отроки виходять із київського острога, щоб піти походом на Переяславець у Болгарії. Князь Святослав хоче попередити болгарів і тому висилає до них гінців, які мають передати звістку про похід на них. Похід зупиняється на місці, де знайшли перший слід.

Отроки стають в ряд, і кожний пам'ятає свій порядковий номер. Останній отрок залишається. Всі інші йдуть далі; на віддалі 50-100 кроків залишається передостанній; всі інші йдуть уперед. На віддалі 50—100 кроків від передостаннього залишається третій з кінця і т. д. Коли сподівано всі вмістилися, приблизно по 10-15 хв., один із дружинників передає звістку:—Іду на вас! Готуйтесь до оборони!—Останній отрок то біжить то йде до передостаннього і передає йому звістку, а сам із цього місця

поволі іде за тим, що побіг передати звістку черговому. Так передається звістка аж до першого, який підходить під вежу вже звичайно в товаристві болгарських звідунів-вояків. Його питають:

— Хто ти такий? Чого ти хочеш?

— Я вістун. Від Великого Князя Святослава передаю вам: — Іду на вас! Готуйтеся до оборони!

Вістун повертається до своїх, які тимчасом збираються в деякій віддалі від оборонної вежі й готуються до її здобуття.

Здобуття вежі: Отроки з усіх боків оточують круглу вежу й кидають м'ячем, намагаючись поцілити в болгарина. Поцілений вже нездібний до оборони. Болгари з свого боку намагаються зловити м'яч у руки й знешкідливити отроків.

Головна вежа впала, але вхід до теремів царя Болгарії старого Петра бережуть вартові. Треба непомітно перейти через вхід. Вартові мають надзвичайно тонкий слух і рукою вказують на того, хто тихо не вміє підходити. Вбитим є той, на кого правильно вкаже вартовий. Та воїни вміють добре проходити, і багато з них продираються через ворота й з криком радості прибивають щита на шоглі біля теремів.

Вояки засідають бенкетувати. В цей час старі дружинники оповідають про дитячі роки Святослава:

... Київські діти залюбки грались у війну. Хлопці ділилися на два табори, один — це були наші, а другий печеніги. Вибирали собі князів — полководців і засідали одні на одних, нападали з малими дерев'яними списами й мечами.

Одного дня грався такий гурток хлопців на широкій леваді коло Києва над Дніпром. Були там сини купців і селян. Гуртом „наших“ проводив хлопець Яромир, а „печенігами“ — Ладомир. З міста надбіг якийсь незнайомий хлопчина, одягнений в біленьку сорочку, простоволосий, тільки підперезаний дорогим ремінцем штучної роботи.

— Іди з нами бавитися, — сказав Яромир.

— Піду каже хлопець. — Але я хочу інакше гратися. Ви погано воюєте. Ви засідаєте одні на одних і раз одні тікають, а раз другі, але так і не знати, хто з вас сильніший, бо не виступаєте в одвертому бої. А на того, що

поб'є ворога, готового до битви, ворог не скоро наважиться вдруге нападати.

— Навчи нас так воювати, — каже Яромир. — Будь ватажком замість мене.

Хлопець уставив одних проти других у лавах, а сам став при киянах і каже до печенігів:

— Бережіться! Іду на вас!

І така була сила в його голосі й поставі, що як тільки рушив із своїми, то противники стали тікати.

Тому всі хотіли мати його своїм полководцем і запрошували його до забави на завтра, радо його слухали, бо бачили, що в ньому є якась дивна міць і мудрість...

Іду на вас: вояки Святослава і болгар стають лавами одні проти одних на віддалі приблизно 15 кроків і готуються до бою. На чолі дружинників стоїть князь Святослав, на чолі Болгар — цар Петро. Бій починають кияни. Святослав каже: Бережіться, іду на вас! Тоді дружинник, що стоїть біля князя, біжить, щоб прорвати лаву ворогів, яка держиться за руки, й узяти частину болгар до полону. Якщо це не вдалося, дружинник залишається в болгарському полоні. За чергою болгари питають: — Князю, князю, хочеш воювати? — Так! — відповідають дружинники. Тоді вояк, що стоїть біля царя, біжить і намагається прорвати лаву дружинників. Прорвав, забирає киян до полону. Не вдалося — сам залишається в полоні...

Тисяцький Гостромисл Боемирич розказав, як він став отроком Святослава:

Мій батько був рибалкою, що ловив рибу в Дніпрі для купця Агатодора Евпраксіята. Цей Агатодор був великий багатир, мав свої двори в Царгороді й у Києві. У нашій столиці сидів він із сім'єю все літо, а інші пори року проживав у Царгороді. В Києві він мав великі склади воску й шкіри. Крім цього, він наймав багато рибалок, які ловили рибу в Дніпрі. Рибу сушив і сушену вивозив у Царгород а то й далі.

Мій дім стояв над Дніпром, на Кожом'яках. Я любив бігати по зелених квітчастих берегах Дніпра, плюскатися, мов риба, дніпровими хвилями. Однак мою мрією було мати свій лук і навчитися стріляти. І ось однієї зими, а мені було тоді 9 років, — батько вислухав прохання, змайстрував мені такого лука й зробив чимало

стріл легких та гострих. Ще й повчив як лука напинати, як прицілятися. Від тієї хвилини я не розлучався з луком. Ходив понад Дніпром і стріляв. Одного разу ходив біля Дніпра між високою травою. Лук у мене наготовлений і стріл мав при собі в'язку. Зорив за звірями. Аж раптом почув: ріг грає. Зацікавлений побіг туди, відкіля нісся голос рога. Аж бачу іде відділ дружинників у лискучих панцерах і шоломах та на диво — всі малі, як я. Попереду цих дружинників ішов їх полководець, русавий, синьоокий. Я відразу пізнав його, це княжич Святослав, син княгині Ольги. Княжич велів своєму відділові стати й сказав:

— Тепер стрілятимете з лука. Хто найкраще стрілятиме, той буде моїм тисяцьким. Поцілятимете в мій щит.

Два дружинники вбили в землю два списи, а на верху списів прикріпили княжичевого щита. Отроки стріляли за чергою. З цікавістю придивлявся я, як стріляли дружинники, та їм не щастило. Це мені не сподобалося. Не витримав, вийшов із своєї криївки та й кажу:

— Погано стріляють твої дружинники, княжичу. Така невелика віддаль, а ні один не влучив у середину. Якщо хочеш, покажу їм, як треба стріляти. Глянув княжич на мене й питає:

— А хто ти такий будеш, що так поціланням хвалишся?

— Дома звуть мене Гостиком, а називаюсь я Гостромисл Бойомирович. Я не хвалюся—сам побачиш.

Став я ген далеко, нап'яв лука, прицілився. Засвітіла стріла, і всі аж охнули: стріла потрапила в саму середину щита. Приступив до мене княжич і каже:—Ти мій тисяцький! Вертаймося в терем. Там я подарую тобі дружинницький одяг і зброю.

Так став я тисяцьким княжича.

Ще сьогодні можу змагатись у стрілянні з лука. Може хто спробує?

Інші дружинники розповідали, як вони ходили із Святославом на хозар, печенігів, в'ятичів та на інші народи.

На народи: Отроки стоять біля ямки, де лежить м'яч. Кожні двоє отроків прибирають назви якогось на-

роду з тих, що на них ходив Святослав: хозари, печеніги, в'ятичі, болгари, греки й інші. Путята викликає якийсь народ. Один із викликаних представників народу хапає м'яч і рахує до трьох, а всі інші тікають якнайдалі. На „три“ всі зупиняються й стоять на місці. Той, хто має м'яч, кидає його сам, або подає другому представникові цього ж народу, щоб поцілив у когонебудь іншого. Коли поцілить дістає хрестик. По закінченні гри Путята підсумовує хрестики; найспритніший народ, який має найбільше хрестиків.

... Коли *) Святослав був у Переяславці, прийшли під Київ печеніги, і зачинилась Ольга із своїми внуками Ярополком, Олегом і Володимиром у Києві. І облягли печеніги город великою силою, незліченне військо було коло города і не можна було вийти з нього, ні звістки послати. І знесилив людей голод і спрага. Зібралися мешканці того боку Дніпра в човнах і стояли по тому боці та ні один з них не міг увійти до Києва, і ні один із города до них. Засумували люди в городі й сказали:

— Чи нема такого, щоб міг би перейти на той бік і сказати: як не підійдете завтра під город, піддамося печенігам.

І сказав один хлопець:

— Я можу перейти.

А городяни втіпилися й сказали хлопцеві:

Іди, коли можеш якось перейти.

А він вийшов із города з вуздечкою й походжав між печенігами, питаючи їх:

— Чи ніхто не бачив коня?

Умів бо по-печенізькому, і вони уважали його за свого. Як наблизився до ріки, скинув одяг, кинувся в Дніпро й побрів. А печеніги, побачивши це, почали стріляти на нього, але не могли нічого йому вдіяти. А з того боку, побачивши це, підпливли човном назустріч, узяли його в човен і привезли до дружини. А він сказав їм:

— Якщо не підступите завтра вранці під город, піддадуться люди печенігам.

А їх воевода, на ім'я Претич, сказав їм:

— Підступимо завтра на човнах і, захопивши кня-

---

*) М. Возняк: „Українські перекази“, стор. 13.

гиню й княжат, привеземо їх і людей на той бік. А якщо не зробимо цього, погубить нас Святослав.

І коли настав ранок, сіли на човни і в досвіта затрубили дуже голосно в сурми, і закричали люди в городі. А печеніги думали, що то прибув князь, і розбіглися на всі боки від города. І вийшли Ольга з унуками та з людьми до човнів. І побачивши їх, печенізький князь звернувся сам до воєводи Претича й сказав:

— Хто це прийшов?

І відповів йому:

— Люди з того боку.

І сказав печенізький князь:

— А ти князь?

А він відповів:

— Я його дружинник і прибув сюди як передня сторожа, а за мною йде незліченна сила війська.

Це ж сказав, грозючи їм. І сказав печенізький князь Претичеві:

— Будь мені приятелем!

А він відповів:

— Нехай так буде.

І подали один одному руку, і подарував печенізький князь Претичеві коня, шаблю і стріли. А той дав йому панцер, щит, і меч. І відступили печеніги від города і не могли печеніги напоїти коня в Либеді.

Послали кияни послів до Святослава, кажучи:

— Ти, князю, чужої землі шукаєш і бережеш, а свою залишив. За малим не взяли нас печеніги, і твою матір і твоїх дітей. Якщо не прийдеш і не оборониш, то знову прийдуть і візьмуть нас, коли не жалко тобі вітчизни своєї, і дітей своїх, і матері своєї.

Почувши те, Святослав швидко сів на коней із своєю дружиною і прибув до Києва, і цілував свою матір і своїх дітей і пожалкував над тим, що накоїли печеніги. Зібрав вояків і прогнав печенігів у степ. І був спокій...

Облога Києва: За частоколом стоять кияни. Печеніги довкруги проти кожного з киян. Кожний печеніг виконує якісь рухи. Киянин, що стоїть проти, має їх наслідувати. Печеніги намагаються відвернути увагу киян і ввійти до города, не будши діткненими. Киянам вільно рухатися по частоколі. Якщо по 3-5 хвилинах більшість

печенігів увійшла до города, печеніги здобули Київ. В іншому випадку кияни відбили наступ печенігів.

Коли Святослав довідався, що Київ у небезпеці, негайно дав наказ дружині повертатись. Треба було якнайшвидше прийти до Києва. Тому вислав двох звідунів, які йшли в напрямі Києва і час-від часу зупинялися подаючи умовлений знак: пугу-пугу! Вся дружина йшла їм услід.

Хто з отроків дожене звідунів?

Із піснею на устах верталися воїни з походу до Києва. Печеніги уже відійшли, коли почули, що Святослав повертається.

Отроки, в коло! Багато з вас виявили під час походу хоробрість. Ти, Яромире, завзято боровся під час здобуття Переяславця, а ти, Воеславе, дуже спритно пройшов повз вартових, а ти, Борисе, приніс славу своєму народові підчас гри „На народи!“.

Сподіваюся, що ви й багато інших отроків впростете на славних дружинників. Отроки, піднесіть луки вгору й вигукніть на пошану відзначених отроків:

— Слава!

Отроки, до служби князеві: „Готуйсь!“. Звільнити луки! Розхід!

VI. Рада отроків Володимира Великого

Отроки, в коло! До служби князеві готуйсь! Натягти луки!

Кожний з вас діткнеться кінцем свого лука до кінця мого, що ним оперся я об землю. Хай цим переллється на вас має спільне бажання, щоб ви так прямо ішли до своєї мети, як стріла вашого лука до цілі. Станеться це лиш тоді, коли ви йтимете за законом отроків, а саме... Покладіть лука на землю. Перед луком покладіть стрілу.

Кого немає сьогодні в колі? Сідати!

У Києві став княжити князь Володимир. Войовник-лицар з нього неабиякий. А було в нього чимало славних лицарів—дружинників. Князь Володимир не раз зводив бої з печенігами, що вряди-годи нападали на Україну. Про один такий бій оповідають таке:*)

... У 993 році пішов Володимир на хорватів, а як прийшов він від хорватської війни, то явились печеніги по тому боці Дніпра, від Сули. А Володимир вийшов проти них і зустрів їх на Трубежі над бродом, де сьогодні Переяслав. І став Володимир на цьому боці, а печеніги на тому, і не важились іти ці на той бік, а вони на цей бік. І приїхав печенізький князь до річки, покликав Володимира та сказав йому:

— Вишли ти свого вояка, а я свого; нехай борються. Якщо твій вояк повалить мого, то не воюватимемо три роки. І розійдемося в різні боки; а якщо наш вояк повалить вашого, то воюватимемо три роки.

А Володимир прийшов до обозу й послав окличника по обозі зі словами: чи нема тут такого вояка, що взявся б битися з силачем-печенігом?

І не знайшовся такий силач. На другий день приїхали печеніги і привели свого вояка, а наших не було. І зажурився Володимир і послав посланців до всіх своїх воїв, і прийшов до нього один старший воїн і сказав йому:

---

*) М. Возник: „Українські перекази“. стор 17-18.

— Князю, є у мене один найменший син дома. З чотирма я вийшов у похід, а він лишився дома. Від дитинства ніхто не повалив його: коли я один раз дорікав йому, а він м'яв кожу, він розгнівався на мене і передер кожу руками.

А князь почувши це, зрадів і швидко післав по нього. Привели його до князя, і князь оповів йому все. А він сказав:

— Князю, не знаю, чи зможу з ним мірятись. Випробуйте мене: чи нема тут великого сильного вола? І знайшли сильного вола, і він звелів роздразнити вола; і поклали гаряче залізо на нього, і пустили вола, а він побіг повз нього, і вхопив вола рукою за бік, і вирвав шкуру з м'ясом, скільки захопила його рука. І сказав йому Володимир:

— Можеш із ним боротись.

І на другий день прийшли печеніги й почали гукати:

— Чи нема вояків? Ось наш готовий до бою.

А Володимир повелів тієї ночі воякам озброїтись. І вислали печеніги свого вояка і був він диже великий і страшний. І виступив боець Володимира. Поглянувши на нього, печеніг розсміявся, бо був середнього росту. І розміряли віддаль між обома військами, і пустили їх одного проти одного. Схопилися вони міцно, і переміг печеніга в руках до смерті, і повалив його на землю. І закричали дружинники, а печеніги кинулися тікати. І погналися дружинники за ними й прогнали їх. А Володимир радів і заклав город на тому броді і назвав його Переяслав, бо юнак перейняв славу... —

Хто дужчий? — отроки парами стають один проти одного боком, спираючись о праве, чи ліві, стопи (боком), беруться за праві, чи ліві, руки й на гасло перетягаються. Хто зрушив свого противника з місця, виграє.

Одного дня прикликав князь Володимир свого дядька Добриню і сказав йому:

— Печеніги непокоять нас на сході, іди з воїнами й побудуй на степах укріплення.

І вирісли серед степових трав укріплені вежі, на валах найжились дубові палі частоколів, а великі пограничні ворота чуйно гляділи на море ковили. Не близько вони були. Треба було добре їхати цілий день на

дуже швидкому коні, щоб доїхати від Дніпра до укріплення. А гарні та міцні були вони. Добре справився з роботою Добриня. За це князь призначив його пограничним воєводою. І беріг Добриня Україну від нападів печенігів. Рідко коли наважувалися вони вдиратися за укріплення. Та нераз ватаги підходили під укріплення, а тоді відкривались ворота. і наші лицарі ішли на герці з печенігами. І пішла слава про хоробрих дружинників та їх проводиря лицаря Добриню. Співці складали й співали пісні про його геройські діла.

Боротьба з печенігами: (див. IV. Рада: Облога твердині).

„... І пішов *) князь походом на грецьке місто Корсунь.

Корсуняни замкнулись в городі й боронилися завзято. Володимир обступив город військом і шереширами й пороками. Важко приходилося корсунянам відбиватися. Володимир бачив це й післав до корсунян вістуня, щоб сказав їм: — Здавайтеся, я пощаджу вас усіх і ваш город. Коли ж не здасться, то я, хочби й три роки довелося стояти, стоятиму!

Та не послухалися корсуняни. І дав наказ Володимир своїм людям сипати насип до города. Та вони сипали, а корсуняни підкопали городський мур і крали сипану землю. Володимирові дружинники сипали, а вони забирали її потай і носили в город та сипали по середині города.

Але був у Корсуні купець українець, звався Настас. Він пустив у Володимирів табір стрілу й написав на стрілі таке:

— Колодязі, які є за тобою від сходу, що з них вода йде руками до Корсуня перекопай і спини воду!

Зрадів Володимир і зараз звелів копати поперек рур, і не пустив води у город.

Ой, важко, дуже важко прийшлося тепер корсунянам, бо іншої води вони тепер в городі не мали. Брак води, спрага так дошкулила їм, що не витримали довше й піддалися...”

Важка була облога Корсуня (гра), та все ж таки князеві вдалося здобути її (див. V. Рада, Облога Києва).

*) А. Лотоцький „Княжа слава“ стор. 92.

Давним-давно кожен рід, місто чи держава мали свої знаки, свої відзнаки. Відзнакою роду князя Володимира Великого був триzub. Його часто можна було бачити на гривнях, печатках, на зброї, на цитах. З того часу став триzub знаком всіх українців, гербом Української Держави.

Кожний з вас знає, як виглядає Триzub. Я цікавий, хто з вас найкраще нарисує Триzub?

Та не годиться на кожному місці рисувати Тризуба. Тепер ми нарисували, щоб навчитися. Ви шануватимете українську відзнаку і тому перестерігатимете інших школярів, щоб не рисували її на книжках, стінах, лавках.

У 988 році князь Володимир наказав зібратися киянам над Дніпром. Прийшов і князь із християнським священником. Люди повходили в Дніпро, і тоді їх охрищено. З того часу князь Володимир став будувати церкви. Вісім років будував церкву св. Богородиці. Велика і гарна була. Прикрасив її не аби як. На цю церкву князь Володимир призначив десятю частину свого майна, тому церкву названо Десятинною. Будував князь школи, в яких училися діти дружинників. Про те, як князь Володимир відвідував школу, розказують таке:

... Борис Яромирович уже другий рік у школі при Десятинній церкві. Він один із найкращих учнів ієромонаха отця Януарія. Тепер він уже при одному столі, що стоїть найближче до сідалища отця Януарія. Борис — не киянин родом. Він із Берестова, княжого села під Києвом. Батько його — багатий боярин у Берестові. Борисові уже одинадцятий рік. Пізно пішов у школу, бо школа при Десятинній церкві, це перша школа в Києві й у Великому Князівстві Київському. А з тим, як Бориско дістався в школу, було так:

Одного дня Бориско стояв перед княжим теремом і дивився, як княжі дружинники в'їздили в терем. За дружиною їхав на білому коні князь Володимир Красне Сонечко. Князь зауважив Бориска, і, видно, хлопчина побобався йому, бо спинив коня й запитав:

- Чий ти, хлопчику?
- Яромира Остромирича, — відповів сміливо Борис.
- А скільки тобі років? — питає далі князь Володимир.
- Дев'ять, — відповів Бориско.
- Тобі вже час у школу, — сказав князь.

— Биричу Ітваре, — звернувся князь до одного з свого почоту. — Підеш зараз із цим хлопцем до його батька, щоб завтра повіз сина в Київ до Настаса Корсунянина й віддав йому хлопця в науку.

Бирич узяв Бориса за руку й пішов до його дому.

— Приходжу до вас із княжим наказом, щоб ви завтра повезли сина в Київ у школу. З'явитесь до Настаса Корсунянина при Десятинній церкві.

Бояриня аж руки заломила:

— Боже, в якусь школу мусить іти! Така мала дитина! Бідний, бідний Бориско, та ж він у нас одинак! — бідалась.

Але що було робити? Другого дня повезли Бориска в Київ. Священик Десятинної церкви говорив, що й київські матері плакали за своїми дітьми, що їх забирали в школу.

— Ридали мов по покійниках, — казав, — ще не утвердилися у вірі.

Бориско скоро звик до школи та шкільного ладу й учився найкраще з усіх. У школі було більше як сто учнів. Були в Борискових роках, були й молодші, однак більше було старших. Кілька було навіть понад 13 років. Не диво, бо це була перша школа на Україні і перший рік її існування. Тепер уже другий. Бориско вже Псалтиря читає.

Сьогодні для Бориска не абиякий день — отець Януарій вивчив його понад усіх, зробив його своїм заступником.

— Маєш, Борисе, зараз вранці перевірити, чи всі в класі, й переглянути, чи всі виконали завдання.

Тільки він це сказав, як відчинилися двері й у класу увійшов управитель Настас Корсунянин, а з ним сам князь Володимир Красне Сонечко.

Усі, хто сиділи на стільцях довкола довгого низького стола, піднялися, а отець Януарій зійшов зі свого місця, вийшов на зустріч князеві й провів його до свого столика.

Потім князь Володимир звернувся до отця Януарія, щоб питав учнів. Учні читали з Псалтиря й переповідали своїми словами прочитане. Коли прийшла черга на Бориска, він плавно прочитав призначений йому псалом і

легко переповів звичайною мовою слова царя Давида. Князь погладив Бориска по русявих кучерях, сказавши:

— Гарно, хлопче, вчися, будуть з тебе люди. Мені таких, як ти, потрібно якнайбільше, бо нам треба, дуже треба освічених мужів.

На це отець Януарій додав:

— Він мій найкращий учень.

Князь Володимир спитав Бориска:

— А як ти, хлопче називаєшся?

— Борис Яромирович із Берестова.

Лише тепер князь Володимир згадав першу зустріч із Бориском у Берестові й сказав:

— Радію, що спонукав твого батька послати тебе в школу. —

І тоді, знявши із себе золоту гривню, при всіх повісив її на шию Борискові. Бориско почервонів з радощів і зворушення.

А князь Володимир сказав до дітей:

— Учіться, діти! Знайте, що хто читає книжки, той здобуває найбільше щастя. Книга—це найбільший скарб людей. Як не збудуємо корабля без цяхів, так людина не стане справжньою людиною без читання книжок. Краса воїнові—зброя, кораблеві—вітрила, а праведникові—читання книжок. Ви щасливі, що маєте змогу вчитися, що можете читати книжки й збагачувати ваш розум.

Це був найщасливіший день у житті Бориска.

Пройшли роки, Борис постригся потім у ченці, прийнявши ймення Іларіона. Син князя Володимира Ярослав Мудрий зробив його священником при княжій церкві в Берестові і своїм сповідником. А в 1051 році вибрали його єпископи митрополитом усіх українських земель...

Князь Володимир дбав про громадян Київської держави, старався, щоб їм було добре жити, дбав про лад і порядок. Дуже любили його кияни, славили князя, називали Красним Сонечком.

Багато радості приносили князеві Володимирові гри отроків, коли він дивився на них:

Отроки поділяються на дві групи. На гасло кожний отрок даної групи за певною чергою й у визначений час виходить із призначеного місця і йде за знаками позна-

ченим шляхом; отрок із першої групи—першим, із другої—другим. По дорозі записує знаки. Шлях веде поміж кущами. На віддалі приблизно 30 метрів від вихідного пункту зустрічає дружинника, що наказує йому скласти з поданих йому патичків на землі Десятинну церкву, або нарисувати її в записнику. Іде отрок із цього пункту знову за знаками й зустрічає дружинника біля башти. До цієї башти підходить печеніг. З ним зводить боротьбу. І знову розходяться отроки своїми шляхами: перший—першим, другий-другим. Зустрічають дружинника, що питає його, щоб назвав вказані ним три дерева, які отрок повинен знати. Потім знову сходяться отроки, щоб змагатися в стрільні з лука.

Отроки, в коло! В сьогоднішній грі ви мали гарні висліди. Перше місце здобув отрок Боеслав, 49 точок на можливих 55, друге—отрок Ярослав 45 точок, третє місце—отрок Живодар 44 точки, дальші місця зайняли отроки... Отроки Боеслав, Ярослав і Живодар висловлюю вам признання за ваші гарні осяги. Старайтеся бути все кращими й кращими.

Пісня отроків. Отроки, до служби князеві—„Готуйсь!“ Звільнити луки! Розхід!

VII. Рада отроків Ярослава Мудрого

Отроки, в коло! До служби князеві готуйсь!

Напняти луки! Кожний із вас покладе свою стрілу так, щоб вона діткнулася кінця моєї. Як усі стріли зійшлися в одному місці й створили суцільну зорю, так, ви, отроки, створите сильний одноцілий гурт тому, що ви йдете за першою точкою закону отроків, яка звучить... Кожний із вас кладе свій лук перед своєю стрілою. Сила ваших луків дозволяє стрілі швидко мчатися до мети, так і кожний із вас і всі ми разом досягнемо того, чого бажаємо тому, що ми сильні, тому що кожний з вас іде за другою точкою закону, яка звучить...

Кого із отроків нема сьогодні в колі? Сідати!

Діялось це на Україні тоді, як українською державою володів славний князь Володимир Великий, а його намісники сиділи в Новгороді, Чернігові, Володимирі, Холмі, Перемишлі, Галичі та по інших городах. Всі границі держави були забезпечені. Час від часу тільки від сходу приходили орди печенігів.

Одного погідного осіннього ранку 991 року—донесли Володимирові, що нова орда печенігів іде на Київ і вже доходить до річки Трубежа. Метнувся князь, розіслав гінців, став скликати військо, а тимчасом сам рушив великим відділом—1000 кінних і 1000 піхотинців—на ріку Трубеж. З ним поїхали його сини, що їх князь змалку привчав до військової справи: Святополк, Борис, Гліб, Святослав і Ярослав, якому було тоді лише 10 років. Виїхали з Києва і їхали лісами. Аж стали на краю лісу. Перед лісом на чистій рівнині за рікою побачили величезну орду, близько 20 000 печенігів. Вони збиралися переходити річку.

Як перейдуть річку, поки наспіє наша головна сила, підійдуть під Київ, тоді буде горе городові,—сказав князь Володимир до своїх дружинників.

—Вертаймося в Київ і боронімося за мурами,—сказав найстарший син Святополк.

—Батьку, ясен князю,—заговорив раптом десятилітній Ярослав,—чи пам'ятаєш, як я з товаришами налякав

тебе, коли ти вертався з ловів. Може б нам спробувати цієї шутки з печенігами.

Володимир мимохіть усміхнувся. Він пригадав собі, як вертався раз із ловів і нагло кинулося на нього кілька зелених кущів. Це його син Ярослав придумав таку шутку. Він із товаришами нарубав густого галуззя й порадив усім прикритися ним, тримаючи в руках. Здалека це схоже було на кущі. І не пізнати було, що то живі люди.

Спробуймо цієї штуки,—сказав твердо князь Володимир і видав наказ:—Кінні лишаться в лісі, а піші хай нарубають густих кущів і вкриються ними, а перейшовши ріку в лісі виходять поволі на рівнину, щоб ударити на ворога збоку.

Так і зробили. За годину бачне око могло б спостерегти, що з лісу праворуч печенігів висувається молодий гай, тисяча кущів із пожовклим осіннім листям. Та вороги не сподівалися таких хитрощів і не дивилися в той бік. Печеніги почали вже переходити ріку. Вечоріло, коли живий гай підсунувся до печенігів на кілька сот кроків. Раптом між передніми кущами озвався голос пугача. Це був умовлений знак. Всі покидали галуззя і з голосним криком напали на ворога й стали рубати мечами. Одночасно з ліса вилетіла кіннота, кинувшись на чоло печенігів. Вони кинулися врозтіч. Кіннота погналася за втікачами й розбила їх до решти.

Володимир пригорнув свого сина Ярослава і сказав:

— Ти мудрий у мене, Ярославе, твоя дитяча вигадка допомогла мені розбити ворога, що був у десятеро від нас сильніший.

Чи сховаєшся?—Я лічитиму поволі до десяти. Кожний отрок заховається в кущах так, щоб бачив мене, а я його щоб не міг помітити в його схованці. Коли я кого побачу назву його. Хто заховається найкраще? Не відходити надто далеко. На гасло повиходити із схованок. По закінченні гри я підсумую хрестики, і тоді побачимо, хто з вас найспритніший.

Ярослав дбав про Київ. Город став великий, більше як 100 тисяч жителів було в ньому. І розбагатів. Позіздилися в Київ свої і чужі купці: греки, італійці, болгари, чехи, угри; одне продавали, друге купували, на восьми київських базарах постійно стояв гамір.

І приїздили до Києва купці з різних сторін.

До Києва на базар: Валка купців везе до Києва дорогоцінності: золото, срібло, паволоки, шовки, зброю, щоб там поміняти на віск, мед, шкіру, рибу. В одному місці на шляху до Києва засілися на купців кочовики. Вони хочать дістати до рук ці дорогоцінності. Коли одначе купці спостерегли, що їх оточили розбишаки, докладають всіх зусиль, щоб дорогоцінностей кочовикам не віддати. Хоч пануть деякі з охорони вбитими (поцілені шишками), валка не розбігається, а старається якомога найскоріше видістатися з цього поганого місця, охороняючи при тому провідника валки, що несе дорогоцінності. Якщо б провідник впав вбитим, його місце займає інший, несучи цінності до мети.

Князь Ярослав наказав збудувати нові укріплення. Київ опоясали вали з камення й землі та глибокі рови, через які перекидалися мости, що вели до воріт з укріпленнями. Подекуди стояли на сторожі дерев'яні й муровані вежі. Троє воріт було в Києві, найславетніші — Золоті ворота. Побудовано їх із камення й покрито золотою бляхою. Долом був проїзд, який на ніч замикали великі дубові, оковані залізом двері. У верхній частині Золотих воріт була мала капличка.

Золоті ворота: По визначеній лінії має проходити мур воріт, на обох кінцях муру стоять вежі. Посередній лінії між вежами стає муляр і вигукує до каменів, що розмістилися по один бік на деякій віддалі від лінії: — Готові? — Готові! — відповідають і перебігають через лінію муру на другий бік. Муляр старається зловити один або більше каменів на лінії муру. Камінь, якого доторкнувся укладає то з одного, то з другого боку при вежах на лінії муру. Знову муляр вигукує: — Готові? — Готові! відповідають і перебігають знову і т. д. Каменів меншає, прохід вужчає. Гра кінчається, коли муляр вмурує всі камені.

Князь Ярослав збудував чимало церков. Найславетнішою була велика десятибанна церква святої Софії, або Божої Мудрости. Чудові образи прикрашували церкву з середини.

Великим опікуном шкіл був князь Ярослав. Вчилися в них писати, читати... Запитаю вас, чи вмієте це прочитати: „Касьру даправ“. Тут списані правила для кня-

зів, як мають правити державою та судити людей, що погано поводяться.

Князь Ярослав дбав про військо. Він не раз говорив: хоч як укріпи город, а не буде хороброго війська — не встоїть держава.

Усміхалося обличчя князя Ярослава, коли дивився на такі гри отроків, як виручанка (див. III Рада).

Молодий*) українець Антип відбув мандрівку на святу гору Афон і там постригся в ченці, прийнявши ім'я Антонія. Коли чернець пізнав добре монастирські звичаї, ігумен поблагословив його і сказав:

— Вертайся на Україну. Благословення Святої Гори буде з тобою. Від тебе почнуться численні монастирі.

Антоній послухав і повернувся в рідні сторони. Ходив він по різних місцях і прийшов на Дніпро під Київ. Тут на одному горбі серед лісу знайшов він малу печеру. Цю печеру викопав побожний священник Іларіон, але він став митрополитом і замешкав у Києві при церкві св. Софії. Печера залишилася порожня. Антоній оселився тут і перебував весь час у молитві й пості.

Про Антонія довідалися сусідні люди й стали приносити побожному пустельникові їжу і різні дару. Згодом почали приходити до нього ченці з різних сторін і просили його, щоб дозволив оселитися побіч нього. Антоній давав на це згоду, вони копали собі печери і разом з ним жили на Божій службі. Коли число ченців збільшилось, Антоній наказав поставити на горі велику церкву і монастир. Цей монастир названо Печерською Лаврою. Пізніше Антоній призначив ченцям іншого ігумена, а сам пішов у тіси, викопав собі нову печеру і в ній закінчив своє життя.

Життя ченців було важке й суворе. Кожний з них мешкав в окремій печері, або кімнатці, що звалася келією. Тут було тільки просте ліжко, дерев'яне крісло і стіл. На стіні висів хрест. Чернець не міг мати ніякого майна. Проста чорна ряса й богослужбові книги — це були одинокі речі, що йому належали.

Головними обов'язками ченця були послух і праця. Що наказав ігумен, те чернець мусів виконати, хочби

---

*) Ю. Тарнович „Батьківська слава“.

то була найважча робота. Ченцям не можна було сидіти без діла. Кожний виконував якусь корисну працю. Ченці самі виготовляли все потрібне для себе й для монастиря. Самі будували келії, робили різне приладдя до праці, самі ткали сукно й полотно, працювали в полі, мололи збіжжя, рубали дерево в лісі, носили воду, пекли хліб, варили страву. Їжа ченців була проста: в звичайні дні їли чорний хліб і варену городину, в неділю — рибу, приправлену олією і сочевицею. У велике свято доставали білий хліб з маком і медом.

Манастир мав багато поля, городи, худобу і пасіку. Але ченці не їли м'яса й молока. Все це вони віддавали бідним. Монахи займалися не лише ручною працею, але дбали також про науку і освіту... В ті часи рідко де можна було зустріти книжку, бо люди не вміли ще друкувати книжок. Хто хотів мати книжку, той мусів або сам її переписувати, або просити вмілого писаря, щоб йому списав, що треба. Переписували книжки монахи, особливо зимою. Паперу було мало, і тоді писали на вицненій тонкій телячій або ослячій шкірі, що звалася пергаментом. Перо було гусяче, на кінці гостро зрізане. Букви писали такі як друковані. Малих букв не було зовсім, тільки самі великі. Чорнило робили з сажі, початкові букви прикрашували різними фарбами: червоною, синьою, зеленою, часом золотом і сріблом. Книжку оправляли в грубі дошки, вкриті зверху шкірою. В монастирях проживало багато вчених людей, що писали книги про всякі цікаві речі. Найславнішим письменником, що жив у Печерському монастирі, був Нестор.

Він цікавився давніми часами, збирав відомості про князів і їх війни, про стародавнє життя та звичаї. Все це списав він разом з іншими ченцями в книжці, що називається „Повість временних літ“. Літопис Нестора — це найстаріша історія України.

По цілющу воду до Печерської Лаври: Одного разу двоє отроків ішли біля хати й почули стогін, один, потім другий. Увійшли до середини хатинки і побачили стареньку бабусю, що лежала на ліжку. Привітались, розпитали, чим можуть їй допомогти.

— Чим ви такі малі можете мені допомогти? О, я тяжко занедужала. Не можу ходити. Важко мені з постелі піднятися. Та якщо ви вже такі добрі, то підіть до

Печерської Лаври й принесить мені звідти цілющої води.

— Добре, бабусю, принесемо!...

— Як туди дістатися? Це вже пізно. Та ми обіцяли, — радилися хлопці, — мусимо принести. — Вирішили й пішли.

По дорозі перескочили через колоди, які залишив хтось на стежці. Задихавшись, прийшли вони до брами. Пройшли. А тепер треба ще перейти через менші ворота. Але на них написаний знак: поперечно перекреслений ряд доземних рисок. Це означає—злі собаки. Уважно розглядаються і бачать, як вони спокійно сплять. Треба так попри них пройти, щоб не розбудити. А тут нікого з ченців не видно. Але вони обіцяли—мусять принести.

Тихо, дуже уважно почали йти і на велику їм радість вдалося пройти попри собак. А то горе було б їм, якби зашелестіли, напевне собаки б збудились і покусали їх. Тихенько пішли вони далі, щоб знайти джерело. Ось одне, там, друге і третє. З котрого взяти води? Треба покуштувати.

Важко їм було вибрати. Ген там майнула постать, це напевно чернець. Побігли за ним і розповіли все, як було. Чернець показав отрокам знак (коло з зазначеними хвилями в його середині), який вказував на добру воду. Дав їм води й відвів до брами Печерської Лаври. Швидким ходом понесли воду до бабусі. Двері вже замкнені. Не трудитимемо вже бабусі. Краще перелізти з водою через вікно.

Щиро дякувала бабуся отрокам за їхнє добре діло.

Отроки, в коло! Вислід сьогоднішньої гри такий:

Найбільше точок здобув отрок Бистрозор—25, отрок Ладодар—23, отрок Мирослав—21...

Пісня отроків. Отроки, до служби князеві—„Готуйсь!“ Звільнити луки! Розхід!

VIII. Коло отроків Ярослава Осмомисла

Отроки, в коло! До служби князеві готуйсь!

Укласти луки так, щоб всі вони створили коло. Біля тятиви лука покласти стрілу.

Чи коло луків повне? Чи може котрогось із луків у колі немає? Сідати!

Для князенка Ярослава великою приємністю було полювання. Вже як юнак їздив зі своїм батьком князем Володимирком на лови ведмедів, диків і інших звірів. Тоді вирушали в великому товаристві в гори Карпати, найчастіше до Микуличина, в околицях якого знаходилися численні леговища ведмедів. Сотки облавників обступали густий бір і з великим галасом та трубінням сходили з верхів, гонячи звірів перед собою. На полянах стояли ловці, одягнені в сталеві сорочки, зі списом у руді та з мечем при боці, а луком на спині. Як тільки появився звір на поляні ловець кидав списом за звіром. Коли ловець поцілів звіра все гаразд було, та бувало, що зраний звір кидався на ловця. О, тоді ловцеві грозила велика небезпека.

Лови на ведмеда: Лови проводяться на докладно визначеному терені, на якому є дві ями—пастки. Княжич Ярослав та його гість ловлять ведмедів. Поцілений списом (діткнений) є вбитим. Хто попав у пастку—зловлений.

Лови вдалися. На поляні лежало кілька великих ведмедів. Гарно було. Високі смереки поважно дивилися на ловців, а їм зовсім не хотілося ще залишати чудової поляни. До вечора ще далеко. Князі розмовляли, а княжичі назбирали ріща й запалили.

Затріскотіло чатиння, коли вогонь обхопив смерекове сухе віття. Всі звернули очі на вогонь, а потім посідали довкола й почали співати.

Княжич Ярослав розказав їм про одні зі своїх ловів:

Гостра була тоді зима, але мій батько взяв мене з собою, хоч я мав ледве 12 років. Зупинились ми в цьому ж таки недалекому тисовому дворі в Микуличині.

що пишався над рвучким Прутом. Річку скувала крига, а сніг білою габою приляг до верхів та долин. Риси, вовки, дики та інші звірі, виполошені з своїх криївок, значили сліди по білій сніжній скатерті, і нам не важко було їх полювати. Лови вдалися напричуд гарні.

Я не раз заходив до гуцульських хат, розмовляв із дітьми й старшими людьми. Це дуже подобалось гуцулам і вони полюбили мене за це.

... Уже зближалось до Різдва, і треба було повертатися на свято до Галича, але мій батько і дружина так захопилися ловами, що вирішили святкувати в горах. Святочно засіли ми в домі Микулича до святої вечері. А по вечері співали колядки. Вдосвіта стали збиратись до боярської каплички на ранню молитву. Та якже здивувались ми, коли недалеко почули коляду. То гуцули славили Різдва Ісуса своїми піснями на свій лад. Всі підійшли до вікон. Я вибіг на поріг, а за мною вийшов князь-батько. Якийже чудесний вид: від дороги через ворота, через широке подвір'я йшли з топірцями молоді гуцули, та не просто а навприсядки. Йшла пара за парою, потрясаючи топірцями в правій руці. Доходили, дрібно підскакуючи, аж під вікна двору і знову подавалися назад до воріт. Коли доспівали до кінця коляду, що її під вікном почали співати, тоді трембітарі затрембітали на всі сторони світу, а потім попросили мене між себе, взяли в коло, а самі піднесли топірці вгору й пустилися в бистрий танець-хоровід. Я з радости став бити в долоні.

— Обдаруй їх,—сказав князь, коли скінчили танцювати, і висипав мені на долоню жменю золотих грошей.

Та гуцули не хотіли брати.

— Не за золото, не за срібло ми пісню співали, а за те, що це втіха наша,—сказав один із них, показуючи на мене.

Здивувався князь-батько й питає:

— А згодні ви стати вояками мого сина і срібну зброю носити?

— Згодні, згодні,—загукали молодці і низько поклонилися.

По святах 16 найкращих молодих гуцулів привели ми до Галича і вони стали моїми отроками...

Княжич закінчив оповідати, а всі молодші знялися, мов вихор, і подалися в танок довкруги вогню.

Караван: До Галича їде караван, везучи чимало добра до виміни. На воротах у Галичі стоїть вояк, якому кожний візник говорить, що везе. Караван об'їздить навколо вогнища й знову проїздить повз вояка, який говорить кожному, що він везе.

Князь Володимирко довго мовчки дивився на танки та слухав жартів молодих князенків і, нарешті, розповів їм про князя київського-славного ловця:

... Діялося це пізньої осені 1070 року. Одного погідного ранку заграли ловецькі роги в Карпатських лісах біля Скольного.

Це був знак, що приїхав князь із дружиною на великі лови. Прибув князь Ізяслав аж із Києва, прибув князь Всеволод, Ізяслава брат з Переяслава та інші князі. Та провід над цими ловами мав молодий княжич Володимир Всеволодович, з роду загорілий ловець. Йому ще не було тоді 20 років, але вже був відомий на всю Україну своєю хоробрістю в битвах із половцями та своїм запалом до ловецтва. Скільки вже турів і ведмедів вполював він до того часу, а скільки дрібної звірини, то й не злічити. Та трапилось княжичеві на цих ловах дивна пригода: загнався він глибоко в провалля за бистроногим оленем. Що князь на коні летить, а олень ще швидше тікає. Щораз далі й далі. Оглянувся, а біля нього вже нікого з дружини немає. Тільки здалека гомонять голоси ловецьких рогів, а далі й вони затихли, прогомоніли. Женеться, женеться княжич Володимир за оленем і вже певний, що ось-ось його дожене, бо олень пристає, оглядається, втомився. Нарешті спинився на поляні і, на диво, наче ждав на княжича. Володимир скочив на поляну і вже націлився з лука. Але враз опустив лук і здивований не знав, що робити. Сталось диво: олень підійшов ближче до княжича і, тремтячи всім тілом, упав на коліна передніх ніг, а очима, повними сліз, дивився просто на Володимира.

Княжич був здивований, зворушений і одночасно врадуваний. Був свідомий того, що це мабуть знак якогось великого щастя, коли німа тварина виявляє таку пошану до нього. Та лише це подумав, як з гушавини вийшов старезний сивий дід і, вклонившись княжичеві, заговорив:

— Щасливий і славний будеш, юначе, коли мій олень упанував тебе і знайшов милосердя в твоєму серці. Могучим володарем земель усіх рідних станеш. Ворогів розіб'єш, край забезпечиш. Братів погодиш, людей рідних ушасливиш добром і спокоєм. Цей олень вічно житиме й свobodно по лісах рідних гулятиме, і ніхто його займати не посміє, бо він твій олень, князю. Та коли по твоїй смерті смуток прийде в нашу країну і воля пропаде, олень заховається, і ніхто його не зустрине. Коли знову комусь покажеться, то це знак новий буде, що добро завітає в рідний край.

— А по чому ж пізнаю його я сам і всі люди, щоб його не займати,—запитав княжич.

— Ти знак свій на ньому залиши. Здійми золотий обруч із своєї руки і заложи тісно на правий ріг оленя.

Так і зробив княжич, і тоді старий дід подався назад у гушавину, та й олень пішов за ним повагом, а княжич іще довго дивився за ними в слід і повернувся до князевої дружини.

Сповнились віщі слова старого діда. Князенко Володимир став потому князем у Києві і славно княжив, ворогам на страх, а народові українському на добро і щастя.

І часто показувався той олень, ще за життя Володимира Мономаха самому князеві й іншим людям, та ніхто не займав його, бо знак мав на собі: золотий обруч на правому розі.

Так закінчив князь свою розповідь. Годі було вже довше сидіти. Нарешті заспівали ще пісню.

Отроки в коло! Полум'я нашого вогника зовсім змаліло. Жар ще світить, жар ще гріє. Цей жар, цей вогонь приносить людям чимало добра, багато радості. Отроки несуть також радість усім, зокрема тим, хто її не має. Ніколи не роблять нікому прикрости, навіт тваринам. Бо отрок завжди лицарський. Отроки ж готуються стати справжніми лицарями.

Отроки, до служби князеві — „Готуйсь!“ Звільнити луки! Згасити вогонь.

ІХ. Герці отроків короля Данила

Отроки, в коло! До служби князеві готуйсь! Напняти луки!

Сьогодні ви проведете герці отроків. Ви змагатиметеся. Кожний із вас старатиметься здобути найкращі осяги. Але ви навіть у запалі змагань пам'ятатимете про закон отроків, який говорить, що

1. Отрок служить Богові й Україні.
2. Отрок слухається дружинника.
3. Отрок старається бути щораз ліпшим.

Покласти перед собою лук і стріли.

... П'ятирічний князь Данило вступив на галицький престол, коли його батько передчасно загинув у боротьбі з поляками. За малого князя керувала державою його мама, княгиня Романова. Про княгиню та її синів оповідають таке:

Рано у Воскресну неділю княгиня з синами Данилом і Васильком вислухала Службу Божу. Повернувшись до теремів, згадала, як весело і шумно святкував це свято княжий двір, коли жив князь Роман, і засумувала. До матері княгині припали обидва княжичі й защебетали:

— Мамусю, підемо по обіді на майдан коло церкви? Там дівчата виводять прегарні танки і співають гагілки, та й хлопці на всі лади, що чудо!—Княгиня усміхнулася і не могла відмовити синам. Це ж просив свою неньку володар Галицько-волинської Держави Данило, дарма, що він ще малий.

Із полудня вибралася княгиня зі синами в оточенні знатних бояр і бічної сторжі на майдан. На вид княгині, малого князя і почоту молодь наче збентежилася й притихла. З пошаною повставали і низько вклонилися боярські, купецькі, міщанські діти. А княгиня сказала:

— Не переривайте собі гор! Будьте вільні й веселі, як завжди.

І знову замиготіли всякими красками жваві хоровади. І знову задзвеніли юні голоси у весняних радісних

піснях. Обидва хлопці стояли спершу біля матері а по хвилині і їх стало тягнути до ігор. Почали поглядати на матір, бо не сміли без її дозволу увійти між дітей. Мати виховувала їх строго хоч і дуже любила їх. Княгиня немов відгадала їхні думки і сказала:

— Данилку, Васильку, ідіть і просіть, щоб вас прийняли до гурту.

Не треба було просити. Лише хлопці відступили від матері, а вже увірвався перший з краю дівочий круг і прийняв їх гостинно до себе. Це ж небувала почесність бавитися з князем і його братчиком. Та й охоче пішов хорівід і ще жвавіше заспівали.

А потім для відміни на знак однієї дівчини поставили у півколо, посередині стала найстарша й почали знову гагілку:

Соловію—пташку, пташку!

Чи не був ти в садку, в садку?

Чи видів ти, як мак сіють?

Ой то так, ой то так сіють мак.

Тут дівчина показала руками, як сіють мак, а всі разом з нею сіяли так само. Сіяв і Данилко та його братик Василько. А потім співали даліше і знову показували, як росте з землі вгору, як мак цвіте і широко розвивається, як мак стинають і як їдять.

Ще довго бавилися Данилко й Василько з веселими дітьми, переходили з гурту до гурту, бо всі хотіли, щоб хвилину бавитися з князями. Скакали також із хлопцями і зайчика, і цапка, і будували вежі. Данилка і Василька брали на самий вершок.

Княгиня і її товариство раділи грами і наче самі відмолоділи. Якось матері легше було на серці, коли дивилася на усміхнені лица своїх синів. Аж як звечоріло, княгиня і князі попрощалися з молоддю й пішли з майдану, а весела молодь супроводила їх аж до воріт замку.

Ця гагілка була однією із найкращих хвилин у житті князя Данила, що зазнав потім не мало журби і важких ударів долі. Коли став дорослий і постарівся, завжди любив на Великдень піти й дивитися на гагілки, зокрема тим, що виводили найкраще хороводи, давав навіть нагороди за те, що прегарний народний звичай і обряд шанують і зберігають.

*

Мов метелиця ранньою весною, налітали вороги на Галич і не давали спокійно рости Данилові. Серце матері—княгині прочувало небезпеку, тож послала вона свого сина до Буди на двір короля угорського Андрія в товаристві отрока Дмитра Домамирича. Буда столиця чужої держави. Данилко в оточенні угорського двору вчився й часто приглядався до лицарських турнірів, коли озброєні лицарі на бистрих конях зводили двобої. Так, це було гарно.

Ці турніри напевно і вам, отроки, подобалися б. Чи ж ми не можемо уладити собі таких змагань—герців? Щоправда, вони не будуть такі, як турніри давних лицарів, бо в нас немає ні зброї, ні коней. Наші гри-змагання проводитимуться дещо відмінно.

Кожний із вас матиме на шляху отрокових герців виконати 5 завдань. Шлях визначуватимуть вам знаки. То тут, то там, ви зустрінете дружинника, який скаже, що треба зробити. За кожне виконане завдання учасник змагань одержить відповідну кількість точок залежно від його виконання. Хто добуде найбільшу кількість точок, матиме перше місце.

Чи все зрозуміле? Може ще хтось щось хоче запитати?—Починаємо:

Пункт 1:

Приготувати луки до стріляння. Попробувати їхню силу. Хто перший стрілятиме? Найкраще встановимо чергу стріляння жеребом. Кожен з вас витягне картку, на якій позначене чергове число... Хто має число один (1), 2, 3... Одинка і двійка, гуватися до стріляння. Хто поцілать в середину щита—круг 3 (три) одержить три точки, в круг 2—дві точки, в круг 1 (крайній)—1 точка. Кожний отрок стріляє 4 рази, перший раз пробний.

Щитові до щитів! Увага! Отрок Живослав стріляє! Пробний стріл... перший... другий... третій...

— Знаки вкажуть тобі шлях до другого пункту... Іди в цьому напрямі!

Пункт 2:

— Дивися докладно на визначене тичками місце й скажи мені тихо, що ти бачиш і що ти думавш про те, (або, що ти зробив би тепер). Зайвих питань не ставити. На це маєш 2 хв. часу.

— Іди в цьому напрямі...

Пункт 3:

Від цієї лінії біжи до чергової, візьми декілька шишок до рук та попробуй збити шапку, що висить на тичці.

Іди в цьому напрямі...

Пункт 4:

Що то за знаки? В котру сторону ведуть вони? Чи йшов, чи біг?

Черговий пункт у цьому напрямі.

Пункт 5:

Скажи мені закон отроків, заспівай пісню отроків, розкажи мені про князів, з якими ти, як отрок зустрічався...

За цим пунктом у визначеному місці збираються отроки. Дружинники—судді підсумовують досягнення поодиноких отроків, зокрема, хто має найкращі осяги в стрілянні з лука для можливого дальшого змагу за перше місце.

Тим часом один із дружинників розповідає про Данила, що виріс на завязаного князя—воюка, що хоробро боровся проти татар, про те, як над річкою Калкою українські дружинники зробили з возів рухоме укріплення й боронилися проти переважної сили татар.

Поділимося тепер на дві групи. Одні з нас — татари з опасками на обох раменах, інші українські дружинники—оборонці рухомого укріплення. Татари намагаються різним способом вдертися до середини укріплення, не будучи поразеним, чи вбитим.

Отроки взяти луки! В коло! Вас цікавлять висліди герців? Так, я задоволений з вас. Ви виявили підчас змагань багато спритности, відваги, а що найважливіше, ви, додержувалися закону отроків. Деякі з вас мають кращі, інші гірші осяги. Перше місце здобув отрок Бистромисл: точок 54 на 60 можливих.

Друге місце — отрок Воєслав: точок 51,

Третє місце здобув отрок Живодар: точок 50.

Дальші місця заняли отроки...

Хай пісня отроків несе світові радісну звістку про те, що отроки мають великі досягнення в своїй службі князеві та Батьківщині. Отроки, до служби князеві—„Готуйсь!“ Звільнити луки! Розхід!

Х. Велике коло отроків

Отроки в коло Великої Ради! Готуйсь!

Натягти луки! Оперти їх перед собою об землю!

Вітаю вас, що пройшли довгий отрочий шлях до кінця. Сьогоднішню нашу раду проведемо біля вогня. Отроче, Бистромисле, ти будеш сторожем сьогоднішнього вогника. Підпали багаття, а ми всі проситимемо вогник, щоб горів:

„Гори, вогнику, гори...“ „Гори, вогнику, гори...“

Хай пісня отроків зіллється з тріскотом багаття в одну могутню пісню великого досягнення.

Бадьоро співали отроки свої пісні. Та якже їм і бадьорими не бути, коли в них були такі ватажки, як Святослав.

Дитинство Святослава

(О. Олесь)

Тихо лине рік за роком,
Підростає Святослав,
Вже він має лук і стріли,
Вже й меча собі придбав.

З лопухами він воює,
Тяжко нищить будяки,
Горобці його бояться,
І жахаються шпаки.

У своєму товаристві
Він давно за ватажка,
Хай хтонебудь не поцілить
В саму шию будяка.

Одбере меча і лука,
Їх не візьме на війну:
Хай мовляв, ще дома вчиться
Боронити сторону.

Приблизить на стайню часом,
На коня і вступ летить,
Не натішиться вояцтво,—
Серце матері тремтить.

Та не лише князь Святослав мав войовничу вдачу, було чимало українських лицарів, яких називали багатирями. Про них складено багато пісень.

(Пісня про багатирів)

Про одного такого багатиря, що служив вірно князеві Володимирові Великому, розповідають таке:

Князь Володимир—Ясне Сонечко запросив на пир до славного міста Києва багатирів України. Прибули молодий Добриня Микитич, сміливий Олексій Попович, завзятуший Соловій Будимирович, відважний Потік Михайло, рішучий Ставро Гудинович. Не було тільки одного Іллі Муромця.

Підчас пирю князь Ясне Сонечко підвівся й сказав:

— Лихо спіткало Україну, напевно ви вже про це чули. Над Почай-річкою живе Змій Горинич. Став він на Україну налітати, став він у нас людей поривати. Немає жодної оборони перед ним. Недавно прилетів він аж до самого Києва і вхопив мою небогу, молоду Забаву Путятівну. А хто ж би з вас, славні лицарі зважився поїхати на Почай-річку та стати до бою із Змієм Гориничем.

— Я візьмуся послужить тобі, княже,—сказав молодий лицар Добриня,—тільки не остав без опіки моєї ненечки, коли я не вернуся з цієї виправи. Будь для неї кріпкою опікою.

Поклонився Добриня князеві і пішов до дому в дорогу збиратися. Недовго збирався: осідлав свого коня вороного сидельцем, підтягнув його шовковими попругами, з золотими спражками зі сталевими стопками, наложив на себе лук мережаний зі стрілами гартованими та взяв крицеву булаву. Попрощався з ненечкою, сів на коня й поїхав у чисте поле.

Іде Добриня вночі за ясним місяцем, вдень за сонечком світлим—ніде не зупиняється. Приїжджає на Почай-річку. Як приїхав до ріки, коня пустив у траву, зняв зі себе лицарську зброю, зняв із себе крицевий шолом, став скидати й барвистий одяг. Задумав у Почай-річці викупатися. Проходили гарні дівчата й радили:

— Не купайся, добрий молодче, в Почай-річці. Станеш купатися в Почай-річці, не носити тобі голови. Приїдеться тобі зі Змієм Гориничем заізнатися.

— Ну що ж? Нехай приходить сюди! Мені його треба.

І справді, ледво заплив Добриня за середню струю чує шум-гук. Летить Змій Горинич до Почай-річки, кричить здалека, гучним голосом:

— Хто тут сміє заходити? Юначе, що схочу — те з тобою зроблю: схочу — вогнем спалю; схочу — в безодні втоплю; схочу — чоботом затовчу.

— Чи не завчасно ти, Змію Гориничу, розхвалився? Чи не знаєш пословиці, кого Бог не видасть — того свиня не з'їсть!

Розгнівався Змій, як не вдарить з гори на Добриню, та Добриня був мистець поринати, пірнув до берега, набрав у шолом річного піску, кинув на Змія, очі йому засипав. А за той час, як Змій очі протирав, схопив Добриня свій мережаний лук, пустив у нього гартовану стрілу й прострілив Змія Горинича крізь серце. Упав Змій на землю, а Добриня скочив до нього і відрубав йому мечем голову.

Зодягнувся славний лицар у свій барвистий одяг, надяг лицарську зброю і поїхав до печері Змія Горинича. Багато-багато знайшов там золота, срібла, перлів. Вивіз відтіля бранців, а між ними й молоду Забаву Путятівну і сказав:

— Їдьте на Україну прямим шляхом, завезіть Великому князеві Володимирові молоду Забаву Путятівну, передайте йому скарби незліченні. А я поїду манівцем.

І поїхали вони просто берегом, а Добриня бродом через річку.

Їде, їде лісом лицар Добриня й попадає на лицарські сліди і думає собі: Коли український лицар їхав цією дорогою, так я його здогоню, з ним побратимство заведу. Коли чужинець, тоді мечем із ним поміряюся.

І погнав Добриня свого коня, наздогнав лицаря, а він юнак, їде у лицарській зброї, в шоломі, по плечах русі кучері розсипаються.

Під'їжджає до нього Добриня й питає:

— Скажи мені відважний юначе, а якого ти роду, з якого города?

Відповідає юнак Добрині:

— Моє ім'я на кінці сталевого меча написане. Коли хочеш знати, мечем зі мною перевидайся.

Став Добриня битися з молодим лицарем і ніяк його перемогти не встиг. Б'ється з ним увесь день до вечора, дивиться йому в ясні очі, а сам думає:— Що б це значило? Сили мені не бракує, а бадьорости і половини не маю. Що лише задумую вдарити з усієї сили, так рука сама в плечі задержується.

Та як не кинеться Добриня на бік, як не вдарить булавою старого кріслатого дуба, так і розбив його на дрібні тріски. Під'їжджає потім до молодого лицаря й говорить йому ласкаво.

— Бачу я, хоробрий юначе, що вмієш ти мечем володіти. Бачу я, що ми собі рівні. Так, коли ти український лицар, краще нам буде, побратимами стати і разом їхати на лицарські подвиги.

Відповів Добрині молодий лицар:

— Спасибі тобі за ласкаве слово. Показав я тобі, що можу з тобою мірятися, не сором буде мені назвати себе по імені. Родом я з Новгороду, віри православної, а звать мене Настася Микулівна.

Зіскочив з коня Добриня, підбіг, кланяється в пояс і говорить:

— Бачу, що ти славного роду, бачу, що ти мене перемогла, бо відняла в мене лицарську бадьорість. Будь мені Настасечко, любовою дружиною.

— Згода!— сказала Настася і поїхали вони разом до Києва.

Приїхали до Добрининої неньки, вона поблагословила їх, і вони повінчалися в церкві. А на другий день справили весілля й усіх киян на своє весілля запросили. Увесь Київ бенкетував у Добрині.

Щасливий був Добриня, щаслива була його Настася.

*

Не раз збиралися лицарі на бенкети й розважали себе піснями, втітками різними, танками (танок отроків).

Великим лицарем вояком був

Князь Володимир Мономах

(О. Олесь)

Аж стає нарешті князем
Володимир Мономах,
Простий, сміливий, ласкавий
І бувалий у боях.

Змалку ще до праці звик він,
До походів, до негод,
Знав він голод, знав він лихо,
Знав державу і народ.

Турбувався за убогих,
Заступався за селян
І карав того, хто навіть
Тільки пройде через лан.

А коли в краю все тихо
І лихе ніщо не жде,
Мономах за лук, за стріли
І у ліс на лови йде.

І нераз його на ловах
Лютий тур на роги брав,
Лось могутий бив ногами,
І ведмідь у лапах м'яв.

Закликав усіх до себе,
Хто стрівався на шляху:
„Гості ширять добру славу
Але ширять і лиху“.

Рано вдосвіта вставав він
Все оглянув, обійшов,
Допоміг в саду копати
Трошка дрова поколов,

Суд відправив—не поснідав,
На нараду зве старшин,
Йде до його і боярин,
І убогий селянин.

Князь стократ себе калічив
І стократ з коня злетів,
Був і рись на спині його,
І кабан над ним хропів.

І вояк він був хоробрий:
Сам він військо вів на бій,
Завжди спав з мечем на боці,
І в одежі бойовій.

*

Слава Романа Хороброго, князя галицького, неслася далеко поза межі України. У багатьох піснях оспівують мужність Романа.

В пісні тій Роман був рівний
Турам, левам, і орлам...
Вороги дітей лякали:
„Цить! Романові віддам!“ (О. Олесь)

„Воротар“ (гра-хоровід) прославляє також великого князя Романа.

*

Були в нас в Києві ворота. Називали їх золотими. Про Золоті Ворота та про лицаря Михайлика оповідають так:

Орда лютих татар облягла Київ. Від стріл, що летіли на город, уже й сонця не було видно. Наче спінені води, відбивалися татари від мурів. Даремно гули тарани, свистіли пращі, вогненні роги обсіпали вежі полум'ям.

Великий хан Батий сидів у своєму наметі на Вишгородській горі, й чекав, коли впадуть мурі, поваляться ворота та башти і його орда увійде в город. Дивувався, що город ще досі не здався. Тож закликав своїх мурзів і наказав по короткому відпочинку приступом взяти город.

Сидів він на землі перед наметом і забирався їсти, коли нагло із свистом встромилася в смажене м'ясо стріла. Тривога промайнула по його обсмаленому лиці. Стріла летіла з однієї із київських башт.

— Що то там за стрілець такий спритний у тому Києві? — запитав він свого мурза.

— Великий Батию, — це славний український лицар Михайлик. — відказав мурза. Хоч кияни лицарський народ, ми вже давно здобули б Київ, коли б між ними не стало лицаря Михайлика. Кажуть, що він має дивну силу, ніщо його не бере, ні спис, ні меч, ні вогонь, ні камінь. Поки він між киянами, Києва нам не здобути. Бачиш, що то за стрілець. Пустив тобі стрілу прямо в миску.

Зморщились брови, насупилося обличчя хана і післяв послів до киян, щоб сказали:—Віддайте мені лицаря Михайлика—то я відступлю від города.

Стали кияни радитися, що їм робити: віддати Михайлика, чи ні. А лицар Михайлик зійшов з башти й остерігав, щоб не вірили ворогам. Та дарма—кияни вирішили віддати його Батисві.

Коли почув це лицар Михайлик, він сказав:

Ой кияни, кияни, панове громада!
Погана ваша рада.
Як би ви Михайлика не віддали,
Вороги б Києва по вік не дістали.

Тоді лицар Михайлик сів на коня, блиснув його золотий спис, громом ударив у Золоті Ворота, підніс їх на списі, закинув собі на плечі й поїхав геть із города. Кинулися на його татари та дарма. Його меч—самосік зробив йому дорогу й лицар Михайлик поїхав невідомо куди.

А тим часом татари вдерлися до Києва й знищили його. Багато киян забрали у полон, чимало чоловіків, жінок і дітей загинуло. Жаліли кияни, що не послухалися лицаря Михайлика.

Кажуть, що прийде ще час, коли лицар Михайлик знову повернеться із Золотими Воротами до Києва, і тоді люди житимуть як одна сім'я вільно, щасливо й радісно, бо в Золотих Воротах велич, слава, та щастя українського народу.

*

Багато було в нас славних людей. Слава про них неслася по всьому світу. Вже дітьми славилися вони спритністю, слухняністю, вправним стрільанням із лука. Напевно багато із вас будуть також відомими лицарями, як колись Добрина чи інші багатирі. Деякі з вас ідуть слідом цих багатирів і виявилися хоробрими, витривалими підчас занять чи в герцях отроків. Цих найкращих я хотів би сьогодні відзначити:

1) Отрок Бистромисл—був найбільш лицарський, зробив чимало добрих діл.

2) Отрок Святослав—виявив себе найкраще у грах, він мав найкращі осяги і додержувався правил у грі.

3) Отрок Борис—мав найкращі досягнення в стрілянні з лука.

Названі отроки підійдять до мене.

Отроче Бистромисле! Як нагороду за твої лицарські вчинки даю тобі гілку червоної калини. Хай вона оздобляє тебе все твоє життя, будь завжди гарний як червона калина.

Отроче Святославе! Як нагороду за твої успіхи в грах, за постійне додержання правил у грі даю тобі дубову гілку. Хай вона дає тобі силу витримати і побідно вийти в усіх грах твого життя.

Отроче Борисе! Як нагороду за твоє справне володіння луком даю тобі соколине перо. Хай воно буде окрасою твоєї стріли, що певно летить до цілі.

Отроки, на місця!

Отроки! Ваш отрочий шлях за вами. Радію, що ви виявилися сильними й витривалими, а також, що добули багато досвіду і знання. Ви здобули вмілість отроків. Доказом цього хай буде відзнака, яку зараз кожному прикріплю... Вірю, що ти станеш справжнім лицарем і принесеш Україні користь і славу.

Багато доброго ви робили за останній час, може хто хоче подякувати кому за зроблене добре діло. Маєте змогу виявити свою вдячність тим, хто зробили вам щось доброго.

Отроки, підійдять до вогню, діткніться луками краю вогнища! Вдивіться в цей вогонь! Погляньте, як він палає, погляньте, як він світить; чи відчуваєте, як він гріє!

— Скажіть, чи палатимете, як цей вогонь, любов'ю до Батьківщини.

— Так!

— Скажіть, чи світитимете лицарськими добрими ділами?

— Так!

— Серце моє наповняється радістю, що ви мені це обіцяли. Вірю, що з вас виростуть славні українські лицарі!

Хай ще раз у нашому колі пролунає пісня отроків!

*

Орлині діти! Наша мандрівка в давню давнину дійшла до кінця. Ви супроводили св. Андрія в його подорожі. Ви допомагали Києві будувати нашу столицю. Ви як отроки вірно служили князям: Олегові Віщому, Святославові Завойовникові, Володимирові Великому, Ярославові Мудрому, Ярославові Осмомислові, Данилові. Ви зустрічалися з багатьома славетними лицарями України.

Я твердо вірю, що ви підете слідом за ними. Я твердо вірю, що ви поводитиметеся так, як вони. Я твердо вірю в те, що ви станете в майбутньому новітніми українськими лицарями.

Поки розійдемося, закопаймо під тим старим дубом головню. Кожний з вас запам'ятає це місце. На спомин про сьогоднішній наш вогник хай ройовий вибере вуглик із вогнища й прикріпить на тотемі гнізда.

А тепер молитвою прохаймо Бога, щоб дав вам силу додержати обіцянки.

Орлині діти: „Готуйсь!“

ПРАКТИЧНИЙ КОМЕНТАР

«Отрок» — це ігровий комплекс, тобто серія ігор, вплетених у розповідну канву, що охоплює наше славне минуле княжих часів. Під композиційним аспектом «Отрок» — це пов'язання в одну цілість ряду однотемних занять із новаками, а саме сходин, прогулянок, новацьких вогників, новацьких змагів тощо. Кожне з цих занять побудоване головне на елементах гри, розповіді, пісні, які залежно від оформлення носять таку або іншу назву заняття. Кожне заняття однотемне, тобто всі елементи пов'язані ідейно, тематично й формально в одно ціле.

Мета «Отрока» — прищепити, чи розвинути, почуття лицарськості в новаків, дати змогу дітям пережити за допомогою ігор кілька світлих моментів з нашого легендарного минулого й тим ознайомити їх у загальних рисах з життям княжої доби.

З ігровим комплексом нерозривно пов'язується притаманна йому метода. Вихідною точкою для цього є твердження, що переживання в дії сильніший і кращий засіб для засвоєння поданого матеріалу, ніж пасивне сприймання його. Дія — конечна вимога дитячого фізичного й психічного росту. Тому доцільніше користуватися методикою ігрово-комплексною та художньо-виховною, яка, до того ж, поєднує колективну й індивідуальну працю дітей, даючи їм можливості зростати як індивідуальності з урахуванням потреб і вимог гурту.

Тема наведеного ігрового комплексу «Отрок» — княжі часи в такій формі, як їх зберегла й передавала народна пам'ять. Новаки мають відтворити на основі переказів і легенд життя-буття наших предків із давніх княжих часів. Щоб відтворити й одночасно глибоко пережити, вони мають діяти. Тож новаки під час цих ігор є дійовими особами. Спершу вони мандрівники по нашій землі, а потім отроки, або т. зв. мала дружина. Отроками називали хлопців найзнатніших родин, згодом і найздібніших з-поміж міщанських а то й селянських родин, які вже з дитинства вираблялися у військовій справі під наглядом дружинників. Згодом отроки являли прибічну сторожу князя. Новаки, як отроки, беруть участь у найважливіших подіях давньої України, зустрічаються з видатнішими постаттями княжих часів.

Насувається питання, **як скомпонована цілість** цих історичних ігор? Ігровий комплекс «Отрок» складається з 10 занять. Перші два заняття, а саме: «Рада на семи горбах» та «Рада в столичному городі» вводять новаків у давню давнину, овіваючи їх чаром казки давніх

літ. На київських горах з'являються св. Андрій, а згодом Кий, який засновує нашу столицю... Цими двома заняттями впроваджуємо новаків у ігровий комплекс, який фактично починається третім заняттям «Великою радою отроків». Ця гра в'яжеться вже тісно з темою і дає пояснення на питання, хто такі були отроки й що вони робили. В чергових заняттях новакі зупиняються на видатних подіях часів Олега Віщого, Святослава Завойовника, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Ярослава Осмомисла та Данила. Великим колом отроків закінчується ця велика гра новаків в отроків. Останнє заняття — це короткий огляд пройденого матеріалу й доповнення його деякими новими фактами. Це властиво «ватра», присвячена лицарям. В першому задумі фігурувала ще одна видатна постать нашого минулого, а саме постать Романа. Брак матеріалів не дає мені змоги опрацювати «походу отроків Романа», дуже важливого в цілій композиції занять. Це коротко про розгортання теми.

Побудова ігрового комплексу щодо укладу видів занять представляється так: Перші чотири заняття — це сходини з наростаннями дії з кожним черговим заняттям. П'яте заняття — це прогулянка (Похід отроків Святослава Завойовника).

Зацікавлення, що до того часу постійно зростає, в шостому занятті (Рада отроків Володимира Великого — комбінація сходин із простим новацьким змагом) та в сьомому занятті (Рада отроків Ярослава Мудрого — комбінація сходин із великою грою) може й не посилювати зацікавлення, яке починає зростати в восьмому занятті (Коло отроків Ярослава Осмомисла — новацький вогник), пізніше набирає високого напруження в «герцях отроків князя Данила» (новацькому змагу); закінчується ця велика гра новацьким вогником (Велике коло отроків). Перша частина, одноманітна щодо форми занять, дає наростання зацікавлення й переживань дітей, друга приносить різноманітні форми новацьких занять, дуже багатих на переживання.

ЗАГАЛЬНІ ЗАВВАГИ

до поодиноких елементів занять із новакими :

Гра: Гра — праця для дітей, гра — поле творчої самодіяльності дітей. Іграми діти підготовляються до життя. Цих загально відомих тверджень досить, щоб усвідомити значення гри. Тим то гра є дуже важливий засіб у вихованні дітей, як щодо фізичного, так і духового їх розвитку. Зокрема це стосується до кристалізації характеру. Виходячи з того, ми вважаємо, що дотримання правил гри є дуже важлива справа. Воно виховує почуття законності, «чесної гри», правди, справедливості й ряду інших важливих духових прикмет. Довести до засвоєння певної кількості добрих навичок — це дуже важливе

завдання виховника, що провадить ігри. Гармонійний розвиток тіла, правильна постава, зберігання природних рухів у дітей — такі дуже важливі сторони фізичного виховання дітей.

Методичні завдання щодо проведення ігор: Насамперед ведучи новаків треба готуватися до гри: продумати її, по змозі передбачивши все, що може виникнути підчас її проведення. Деякі гри зв'язані з певним тереном або часом. Тому не можна провадити ігор із «лісовим» оформленням, напр., на полі, бо гра тоді залишається без ефекту. Отже, треба пристосувати гру відповідно до обставин. Кожна гра виконає своє завдання, коли керівник гри свідомо підходить до свого обов'язку, тобто, коли знає мету гри та шляхи її реалізації. Перед провденням гри:

- а) Треба визначити поле гри. Це можуть цілком добре зробити новаки за вказівками виховника.
- б) Треба пояснити цікаво, коротко й зрозуміло зміст гри і її правила. Щодо цих отанніх — краще йти поступово, від найважливіших починаючи.
- в) Варто порадити вибрати того, хто починає гру (лічилкою, відрахуванням до певного числа тощо). Звичайно, краще, щоб ним був один із спритніших новаків, а часом і кончено, щоб керівник починав гру.
- г) У групових грах треба звернути увагу на добір груп. Групи можуть добиратися або численням до двох, або, може, краще вибрати провідників груп, і тоді то один, то другий добиратимуть собі гравців.

Новаки починатимуть і кінчатимуть гру на гасло. Конче порадити новакам провести гру на «пробу», коли групи новаків змагатимуться. Якщо гра складніша, треба провести гру в простій формі й поволі перейти до складніших форм, вводючи нові елементи чи то правила.

У нашому випадку гри при своїй многогранності та різноманітності мають дещо одноманітне оформлення тому, що мусять нанизуватися на основну тему. Майже кожна гру попереджає введення, тобто зв'язування з темою. Дану гру вводимо у зв'язку з певною темою. Викликати зацікавлення дітей грою — це важливе завдання виховника.

Зіставлення ігор, введених в ігровому комплексі «Отрок» із зазначенням цілеспрямованості:

1. «Мандруємо до Києва» — рядовий порядок, швидкість орієнтації.
2. «Плавба по Дніпрі»: вправи м'язів черева, рядовий порядок.
3. «Рибалки на Дніпрі»: справність, швидкість орієнтації.

4. «Стріляння з лука»: влучність,
6. «Кий на ловах»: спостережливість, обережність, спритність, пам'ять.
6. «Боротьба з кочовиками»: відвага, спритність, допомога другому.
7. «Кияни та кочовики»: відвага, певність себе, гордість за свою групу, спритність.
8. Гра отроків: гострота зору й слуху, обережність, швидкість, самопошва.
9. «Їзда на конях»: фізична сила, витривалість.
10. «Ворожба віщуна»: пам'ять, швидкість орієнтації, терпелівість.
11. Малювання слідів: пам'ять, уміння малювати.
12. «Облога твердині»: притомність ума, спритність, почуття відповідальности.
13. «Гінці»: пам'ять, почуття відповідальности, відвага.
14. «Здобуття Переяславця»: гнучкість, притомність ума, витривалість, відвага, гострота зору й слуху.
15. «На народи»: пам'ять, спритність, влучність.
16. «Облога Києва»: видумчивість, спритність.
17. «До Києва»: вправа на слух.
18. «Хто дужчий?»: фізична сила, витривалість.
19. Ігри отроків: гострота думки, тримання рівноваги, спостережливість, влучність, уміння дати собі раду.
20. «Чи сховаєшся?»: обережність, спритність.
21. «До Києва на базар»: спритність, притомність ума, самопожертва, влучність.
22. «Золоті Ворота»: рядовий порядок, швидкість дії, спритність, терпелівість.
23. Гри отроків: уміння дати собі раду, фізична вправність, самоопанування, терпелівість, вправа на смак.
24. «Лови на ведмеда»: фізична вправність, обережність.
25. «Караван»: фізична сила, витривалість, пам'ять.
26. «Герці отроків»: влучність, добре діло, обережність, спритність, гострота зору, відвага, фізична вправність.
27. «Бій над Калкою»: спритність, вміння дати собі раду, притомність ума.

Подані гри різномірні з усякого погляду. Насамперед, рухливі, вони охоплюють усі основні рухи: ходіння, бігання, скакання, повзання та мети. З фізичної точки зору вони вправляють м'язи всього організму, а з психічної точки зору — розвивають духові властивості, потрібні для кристалізації характеру, збагачуючи знання. Сенсорними іграми загострюються відповідні органи почуття. Деякі гри

прості, інші складніші, чи то правилами чи будовою та веденням. Є досить багато складних ігор, що пов'язують кілька ігор в одне ціле. В деяких іграх новаки виступають то окремо, то як члени гурту. В одних випадках вони мусять триматися спокійно, безшумно, в інших життєрадісним криком сприймають перемогу чи програє.

Розповідь — це канва кожних занять, на якій виховник мережить подуманий взір. Передання подій давніх літ у вигляді близькому до того, як вони збереглися в скарбниці українського духа, дає змогу новакам вчутися в атмосферу давнини й пережити ці славні часи в дійовій формі (гра). Гра, майстрування та інші елементи занять, пов'язуються з канвою заняття — розповіддю тим чи тим способом, створюючи єдність думки, почування, стилю дії та форми. Для реалізації цього задуму потрібні були спеціальні гри та відповідні розповіді. Звідси скорочення та інші форми пристосування деяких оповідань до потреб ігрово-комплексних ігор. Поданий розповідний матеріал загалом знайомить новаків із найвидатнішими подіями з найславнішими постатями життя-буття княжих часів.

Найкращий переказ залишиться без ефекту, якщо він буде погано переданий новакам. Тому спиняюся над **технікою розповідання**. Один виховник має більший, другий менший дар оповідати. Але кожний виховник може добре розповісти казку, оповідання тощо. Передумовою кожного доброго розповідання є підготовка. Той, хто не має практики розповідати, мусить прочитати матеріал кілька разів і раз, а то й більш в голос розповісти сам собі. Із кожним черговим оповіданням справа кращатиме, і дійде до того, що виховник без особливих труднощів з успіхом передаватиме новакам кожне оповідання, казку тощо. Треба не розтягати розповіді, а гарною мовою, плавко, без затримок, природно, виразно, зрозуміло, з відповідними рухами обличчя, з відповідним наголосом у належних місцях передавати матеріал по змозі так, як він написаний. Трудність у переказуванні народніх легенд тощо полягає в тому, що в багатьох випадках доводиться говорити майже напам'ять. Але вони так жваво й гарно написані, що кілька разів, перечитавши, їх легко повністю засвоїти. Треба конче триматися плану розповіді й зайво не продовжувати її навіть тоді, коли вона «пливе». Не треба впроваджувати моральних чи інших відхилень. Це недоцільно. Кожна дитина дуже добре зрозуміє намір автора й виховника, коли останній відповідними мімічними рухами чи інтонацією схвалить чи засудить даний факт. Звичайно, треба пам'ятати про те, щоб новаки під час розповідання сиділи вигідно, не на мокрому, не проти сонця і по змозі в колі або півколі. Це допоможе їм бачити оповідача.

Часом дехто з новаків знає оповідання, що його розповідають.

Тоді треба дати йому зрозуміти, щоб слухав уважно й не перешкоджав. Він це зробить, бо діти люблять слухати не раз те саме гарне розповідання. Під час розповідання слід уживати таких заходів, які допомагають новакам перенестися в світ княжої казки й жити нею деякий час. Цього досягти не важко тому, що в дітей буйна уява. Діти в даний момент не новаки, а мандрівники чи отроки. Тримати новаків у цьому світі княжої казки можна за допомогою гарно переданої розповіді, яка захоплює дітей і веде по вершинах слави нашого минулого.

Пісня: — Не повинно бути жадного заняття, на якому новаки не співали б. Пісня — важливий чинник у творенні духу спільноти. Пісня має дивну силу зосередити увагу новаків на одному, надати всім одного такту, витворити відповідний настрій. Бадьора пісня підносить дух, збуджує творчий настрій, дає поштовх до дії. На превеликий жаль, нам бракує кількох відповідних пісень, які надавалися б до цього ігрового комплексу. В усякому разі слід навчити новаків співати поданих пісень і співати з ними в міру потреби, а головне тоді, коли пісня вириватиметься з юних грудей, щоб враз із піснею пташинок творити одну могутню симфонію величі. Можливо, деякі з новаків знатимуть ту чи ту пісню, але вони напевне не знатимуть усіх пісень. Тоді виховник мусить навчити їх невідомої мелодії. Як? Найкраще зробити це так: виховник співатиме, а новаки слухатимуть. Потім виховник ще раз проспівав мелодію і цим разом новаки вже підтягатимуть її тихо, без слів. Нарешті співатимуть із виховником виразно, вимовляючи слова, але також не надто голосно, без крику. Постає запитання, коли можна вчити їх співати. Це можна робити завжди. Насамперед, коли є призначений на це час у пляні, а крім того, під час праці, напр., майстрування, маршу. Не треба визначати довгого часу на вивчення пісні. Краще кілька разів на заняттях проспівати важку для запам'ятання мелодію, ніж надто довго з невеликим успіхом її вивчати. Тоді напевно новаки радо співатимуть пісні, і це вже буде помітно на новацькому вогнику.

Танки й самодіяльні гри — надзвичайно інтересні точки програми новацьких вогників. Тому про них варто також дещо згадати.

Новацькими танками звуться ритмічні збірні рухи, які виконуються звичайно під такт пісні. Вони нагадують вільноручні вправи. Ритм і дисципліна — важливі особливості танків. Танок отроків, танок мисливців, хоровід-гра «Воротар», що відноситься до часів Романа, входять у програму ігрового коплеску «Отрок».

Самодіяльними іграми ми називаємо такі, що їх виконують новаки найчастіше на новацькому вогнику, відтворюючи в дії відомі їм казки чи оповідання. Ініціатива лежить у руках новаків, які

повторюють оповідання, унааявнюючи їх картинами так, як їх прийняла й засвоїла їхня увага без сторонніх вказівок. Вправлення пам'яті, вміння висловитися, будучи на видному місці, здатність самому знайти розв'язку, розвиток уяви, певність себе, самоконтроль ідуть поруч із цим важливим елементом занять. Напевно при цьому новачки говоритимуть про одяг. Так, хай імпровізують із того, що вони мають під рукою. О. тоді одним-двома символами-прикметами вони влучно схарактеризують дійову особу, байдуже хто б це не був. Новачки люблять бути акторами.

Майстрування (ручна праця) — цікаве заняття для новачків. Майстрування для них становить приємність. Ручною роботою вони розвивають фантазію, винахідливість, виробляють вправність рук, терпеливість, точність, конструктивність. Майструванням пізнають природу ітд. ітд.

Майстрування вимагає довгого часу. Тому деякі речі новачки почнуть майструвати на заняттях, а докінчать роботу за вказівками виховника дома, самостійно, без допомоги батьків чи будь-кого. Очевидно, потрібні знаряддя чи матеріяли, що їх серед лісу або над річкою немає, новачки принесуть із собою. В ігровому комплексі «Отрок» новачки повинні зробити лук, щит, човник, побудувати острог тощо.

Обряди та звичаї. — Особливу вагу виховник повинен звернути на відкриття та закриття занять. Ефектний початок запевняє половину успіху заняття. Він надає відповідного тону, створює належну атмосферу. Початок складається звичайно з таких моментів: зібрання в коло, привітання, вступний обряд, перевірка присутності. Під час вступного обряду новачки натягають луки, укладають луки й стріли вказаним їм способом під певну формулу виголошувану Старим Орлом чи Путятю, повторюють закон отроків... Закриття заняття вказує новачкові, що час занять закінчився, що пора йти до дому. У кінцевому обрядові новачки забирають луки, співають пісню отроків тощо. Після привіту або оголошення часу чергового заняття новачки розходяться. Обряди надають заняттям своєрідного чару, тому треба їх відповідно проводити. Коли новачки стали в коло, говорити до них треба коротко, поволі, виразно й поважно. Одночасно виховник виконує якісь рухи луком чи стрілою, а новачки повинні з його слів чи то рухів знати, що їм робити. Треба при звичаї новачків, щоб вони виконували деякі рухи, коли їм про це навіть не говорять. Можна запроваджувати своєрідні звичаї, але вони мають бути в стилі. Для особливих занять, як прогулянка чи герці, новачки вживатимуть сурми на початку й на кінці заняття, як заклику до збірки, до маршу чи до повороту. Спеціальним обрядом овіяний новацький вогник, про що згадується у відповідному місці.

ЗАГАЛЬНІ ВКАЗІВКИ

щодо проведення комплексу «Отрок»:

Історичні гри «Отрок» проводяться за допомогою ігрово-комплесної та художньо-виховної метод. Завдання нелегке. Виховник мусить підготувати новаків до цього так, щоб вони не перешкоджали йому підчас ведення заняття. Інакше кажучи, з успіхом можна проводити історичні гри лише з тими новачками, які вміють гратися, тобто додержуються правил гри, слухаються виховника, вміють відповідно поводитися в лісі чи на полі. Готувати треба не лише новаків, але керівникові ігор треба теж добре приготуватися. Насамперед слід ознайомитися з цілим матеріалом «Отрока». Не можна забувати того, що це збірка матеріалів для проведення ігрового комплексу, що входить в обсяг вимог до першої проби новачка. Якщо виховник має довголітню практику в роботі з новачками, то він вестиме гри так, як вважатиме за потрібне, користуючись матеріалами й намагаючись зреалізувати мету «Отрока». Якщо ж досвіду в роботі з новачками ще нема, то краще йти за поданими зразками. Тоді виховник із кожним заняттям не лише ознайомиться в загальних рисах, але й у подробицях. Тоді придадуться програми окремих занять і вказівки щодо їх ведення. Але цього мало. Постає питання, чи даний виховник може вести гри так, як зроблено в «Отроці». Чи дозволяють це зовнішні умови. Якщо ні, то треба відповідно пристосуватися з ігровим комплексом до терену, до віку дітей ітд. Потім треба взятися до підготовки впорядників, ознайомивши їх із програмою кожного заняття й завданнями, які треба виконати під час заняття (готування терену, виконання обов'язків судді тощо). Тому, що майже всі гри проводяться в природних умовах для ведення їх потрібно чимало впорядників.

Найкращим місцем для проведення циклу «Отрока» є лісок над річкою з кущами та поляною. Це місце не повинно лежати далеко від мешкань новаків. Новацький табір, здається, найкраще надається для проведення ігрового комплексу.

Число новаків, що бере участь в ігрищах, може бути різне. В усякому разі краще вести гру з більшим числом новаків (12—20), тобто краще проводити гри гніздом, ніж лише роєм. Дуже важко вести гру в отроків із новачками в числі, меншому від десяти.

Учасниками історичних ігор можуть бути новачки, що мають 8 років і готуються до складання першої проби.

Врешті ще одна заввага: в часі проведення історичних ігор «Отрок» треба використати відповідні малюнки, поміщені в історії України, мистецькі картинки Василя Дядинюка — «Володарі України княжої доби» й інше.

І. РАДА НА СЕМИ ГОРБАХ.

Форма занять: сходина поза пластовою домівкою.

- Програма:**
1. Відкриття першого заняття.
  2. Гра: «Ідемо в Київ».
  3. Коротка замітка про Київ та Дніпро.
  4. Гра: «Плавба Дніпром».
  5. Пісня.
  6. Розповідь: «Св. Андрій проповідує».
  7. Майстрування: хрест.
  8. Гра: «Рибалки на Дніпрі».
  9. Розповідь: «Св. Андрій на київських горах».
  10. Закриття першого заняття.

Проведення програми:

До 1. — а) Зібрати новаків до кола за допомогою знаку руками: (гл. рис.: Впорядові знаки). На вітання виховника новаки відповідають: — Готуйсь! **б)** Після привітання перед початком ігрово-комплесного заняття новаки шукають палиць для мандрів. Перед цим треба сказати новакам, яку палицю вирізати. Найкраще з ліщинового куща. Ціпок має бути рівний, грубиною однаковий (бл. 1 см.) завдовжки 1 метер. Слід мати на увазі, що з цього прута новаки згодом робитимуть луки. Як зробити лук, — це треба сказати їм або після занять, або на окремій збірці в домівці. **в)** Знову збирати новаків у коло, гарне, рівне. Не тягти довго з перевіркою палиць, хоч вона є одночасною перевіркою прихвності учасників заняття. **г)** Обряд справжнього відкриття заняття — дуже важлива хвилина. Тому треба провадити його з повагою. Виховник перший поставить кінець палиці в середині кола. Новаки підходять і прикладають до кінця його палиці свої й одночасно з виховником кладуть їх на землю. Палиці залишаються в такій формі до кінця. Обрядові «замовлення» мусять бути дуже короткі. Інакше вони втрачають свій ефект. А обряд головне діє на почування дітей, і має викликати в ефекті зачудування. По закінченні обрядової частини новаки сідають колом.

До 2. — Гру «Мандруємо до Києва» попереджає введення — перехід від обрядового, поважного елементу до рухливої гри. Провідником мандрівки доводиться вперше бути виховником. Новаки розміщують колеса несиметрично на визначеному, не надто просторому полі гри. В цій грі треба особливо пам'ятати про темп. Тому треба швидко влучати одного грача за одним до гурту мандрівників, які ходитимуть гусаком то сюди то туди. Грачі не мусять займати своїх кіл. Гру повторити кілька разів.

До 3. — Коротка згадка про Київ і Дніпро — це лише перехід до дальшої гри.

До 4. — Новаки сідають на землю або на зрубане дерево тощо рядом. Коли число дітей більше, треба поділити їх на два чи три «човни».

Перестерігати, щоб усі новаки за приписом виконували рухи. Очевидно, виховник показує їм, як це треба робити. Щоб усі грачі були на оці, краще провадити гру двом упорядникам; тоді один спереду човна, а другий ззаду.

До 5. — Підчас співу можна спинити веслування.

До 6. — У цьому занятті з новаками розповідь займає середнє й кінцеве місце в програмі на відміну від інших занять, в яких розповідасмо звичайно на початку заняття. Може краще зробити, коли оповідати новакам, які сидітимуть «на човнах». Тоді виховник повертається обличчям до новаків, щоб вони краще чули й бачили.

До 7. — Змайструвати хрест не так просто. Але в кожному разі не треба ускладнювати цього. Новаки постараються використати для зв'язування частин природних засобів. Зроблені хрести виховник має забраги. Не наказувати новакам нищити їх! Якщо є місце в домівці, слід забрати їх у домівку, в іншому випадку виховник сам робить із ними порядок. Найкращий хрест слід узяти в домівку.

До 8. — Гра «Рибалки на Дніпрі» дещо складніша за попередні (див. мал.). Є вже кілька правил. Виховник має виразно визначити береги ріки. Рибка зловлена тоді, коли її оточить сітка. Рибки бігтимуть уперед, стараючись ухилитись від сітки. І рибалки, і рибки бігтимуть уперед, або на боки, а не назад. Хто вибіжить за визначені межі, вважатиметься пійманим. Сіті поширюватимуться по виконанні перебігу, тобто по переході одних і других на протилежні береги. Рибалки не мусять виловити всіх рибок. Гру можна закінчити тоді, коли рибалки зловили визначне число рибок, або коли минув умовлений час.

До 9. — Краще, щоб новаки вислухали кінцеву розповідь про св. Андрія на київських горах у довільній уставці.

До 10. — На закінчення треба заповісти, щоб новаки готувалися до дальшої мандрівки, а потім вони розберуть палиці. До привітання держатимуть їх піднесеними й нерозірваними від інших. Лише на «готуйся» кожний новак забере свою палицю.

Час тривання заняття — приблизно півтора години, крім часу маршу на місце гри і назад.

Підготовка: новаки приносять на заняття ніж.

II. РАДА В СТОЛИЧНОМУ ГОРОДІ.

Форма заняття: сходини поза пластовою домівкою.

- Програма:**
1. Відкриття ради.
  2. Розповідь: «Кий, Щек, Хорив та сестра Либедь» (за істор. оповід. А. Лотоцького: «Княжа слава»).
  3. Гра: стріляння з лука.
  4. Гра: «Кий на ловах».
  5. Розповідь: продовження, як під 2.
  6. Майстрування: Будова княжого двору.
  7. Розповідь: закінчення переказу.
  8. Гра: «Боротьба з кочовиками».
  9. Закриття ради.

Проведення програми:

До 1. — Коли виховник говорить «хай палиці впадуть!...» — він кладе на землю палицю і всі новачки виконують те саме. Присутніх треба перевіряти у формі запиту про відсутність палиць — рамен зорі. Щоправда, палиці вже не справжні, бо дома новачки зробили з цих прутів лукові дуги, закарбовуючи їх відповідно на кінцях для прикріплення тятиви. Кожний новачок кладе стрілу перед своєю палицею.

До 3. — В хвилину, коли новачки дістають наказ натягнути луки, кожний з них забере свою палицю, прив'яже шнурок і натягне лук. З цією хвилиною новачки вже матимуть луки і стрілятимуть початково то вгору, то в долину, а потім у ціль. Виховник навчає новачків стріляти, зокрема, як треба стріляти в ціль. Починати треба з коротшої віддалі, яку згодом збільшувати. Віддаль узалежнюється від якості лука, від вітру тощо. Новачок стає лівим боком до цілі, всією долонею охоплює лук. Накладає стрілу, рівчак якої входить на тятиву. Протилежний кінець стріли лежатиме на великому пальці лівої руки. Двома пальцями правої руки новачок тримає кінець стріли, потім натягає тятиву разом із стрілою й легко випускає стрілу із пальців.

Ця справа потрібна до змагань у стрілянні з лука. які відбудуться в чергових заняттях. По вправах у стрілянні луки складати в одному місці. Заздалегідь розказати новачкам про небезпеку безладного стріляння й ужити всіх заходів обережності, щоб новачки не пошкодили себе під час стріляння. Тому придержуватися вказівки: новачки стріляють лише на гасло й то лише тоді, коли коло місця цілі немає нікого крім щитового.»

До 4. — Грачі вибирають собі назви звірів. Запам'ятати Києві назви тварин і застосувати до даної особи нелегко. Тому цю гру проводять кілька разів. Можна під час першої і навіть другої гри

дозволити викликати грача на ймення, якщо новак-Кий забув його прибрану назву. Кий може мати при собі лук (та не стріляє), але обов'язково шишки. Від говоритиме: — Гей, ти старий... — поволі й виразно й голосно. Перший врятований стає Києм.

До 6. — Тут треба дати дітям повну ініціативу в будівництві княжого двору. Добре спонукати їх поділити працю між учасниками гри. Тоді одні будуватимуть будинок із патишків, другі — частокіл, інші — звідний міст тощо, а ще інші готуватимуть усе необхідне. Для копання вони можуть зробити собі лопатки з дерева. При великій кількості учасників грачі побудують також споруди для Щека та Хорива.

До 8. — Гра складна (див. мал.). Треба докладно визначити поле гри. Грачі мають триматися таких правил: хто вибіжить за площу, цей зловлений. Перебіг назад недозволений. Табір полонених — біля середини і бічної лінії поля гри. Коли таборовий сторож діткне цього, що намагався рятувати свого товариша, забирає до полону.» Гру виховник перериває, якщо вона затягається. Треба стежити, щоб спритніші новаци не нудилися. Гру виграють мандрівники, якщо виловлять певне число кочовиків або якщо за умовлений час зловлять визначене число. В іншому разі виграють кочовики.

До 9. — Виховник витягає руку із луком і до кінця його лука дотикаються всі інші луки.

Час тривання заняття — близько двох годин. Це залежить у великій мірі від часу будови теремів.

Якщо заняття затягаються і виховник відчуває, що треба закінчити сходити, рекомендується закрити їх по 8 точці програми. Другу частину провести наступним разом, доповнюючи програму іграми: «До Києва на базар» і вправами в стрілянні з лука.

Підготовка: Кожний новак має принести на заняття готовий уже до натягнення лук і стрілу. Не дозволяється приносити вже нетягненого лука. Це не виключає можливості попереднього випробування вартості лука. Крім цього, кожний новак приносить на заняття записник, олівець та ніж. Можна порадити новакам, щоб дома зробили собі сагайдак та стріли. Подбати про шишки, а по змозі й про малюнок княжого двору.

ІІІ. ВЕЛИКА РАДА ОТРОКІВ.

Форма заняття: пов'язання сходин із короткою тереновою грою.

Програма: 1. Відкриття.

2. Розповідь: «Степова пригода».
3. Гра: «Кияни та кочовики».
4. Розповідь: «Перший гурт отроків».
5. Пісня отроків.
6. Змагання в стрілянні з луків.
7. Вибір тисяцького отроків.
8. Гутірка: закон отроків.
9. Гри отроків.
10. Закриття.

Проведення програми:

До 1. — Уклад стріл у формі зорі, луки укладають новаки проти своїх стріл.

Заввага: На початку кожних занять новаки натягають луки, а на кінці заняття їх звільнятимуть. Стежити треба, щоб новаки не носили натягнутих луків, бо вони втрачають гнучкість.

До 3. — Поділити хлопців на дві групи: киян і кочовиків, які виберуть собі полководців. Групи уставити в лавах чолом одних проти одних (див. мал.). Порядково відраховувати, почавши від першого вояка, що стоятиме коло даного полководця. Гру починають київські вояки від числа «1». Гра закінчується, коли одна з груп забирає всіх у полон або в визначений час, напр., після 5—10 хв. Виграє група, яка забрала в полон усіх або умовлене число противників, або та, що матиме у себе полонених по закінченні гри. Для дальшого ведення гри краще, щоб кияни виграли. Правила гри: а) Кожний з воїнів біжить по черзі. Не дозволяється, щоб один фізично міцніший бігав раз-у-раз. б) Полонені не біжать. Вони стають в кінці відповідних лав, тобто на дальшому кінці від полководців. в) Воїни можуть бігти з місця, де стоять, або з середини водців. г) Воїни можуть бігти з місця, де стоять, або з середини ливили б розрив лави нормальним способом, тобто не присідають тощо.

До 4. — Поділити отроків на рої.

До 6. — Змагання в стрілянні з лука мусять попередити пробні стріляння (принаймні 3 рази) до щита. Виховник визначає віддаль від місця стріляння до щита. Ця віддаль може вагатися при використуванні луків власної роботи між 9—15 кроків. Цікавішою буде гра, якщо приготувати кілька щитів. Величина щита в промірі 60 см. (перша й друга смуги по 10 см., середнє коло (3) — 20 см. у промірі). Виховник як провідник ігор провадить змагання і виконус

обов'язки головного судді. Йому допомагає писар, що викликає змагунів і записує кожному змагунові вислід стріляння, який йому дає щитовий (останній біля щита). Писар'я і обов'язково щитового добирати з-поміж упорядників. Точкування: 3-тій круг (середнє коло — 3 точки; 2-гий — 2 точки; 1-ий — 1 точка. Всі точки разом дають остаточний вислід. Якщо стріла впаде на межу кругів другого й першого, зарахувати 2 т., на межу другого й третього кругів — 3 точки. Якщо два змагуни матимуть однакове число точок, вони діляться місцями. Додаткове стріляння можна дозволити лише як виняток.

До 7. — Проведення такого голосування побажане. Це може бути допоміжним засобом у дуже складних ситуаціях. Якщо одначе виховник вважатиме за недоцільне переводити голосування, тоді назначити одного з першунів тисяцьким.

До 8. — Говорити з новачками коротко про найголовніше, потрібне для зрозуміння точок закону. Треба намагатися, щоб вони знали напам'ять закон отроків.

До 9. — Ця гра отроків складається із слідження, гри «перехід повз вартових» і гри «виручанка».

Слідження: шлях короткий, сліди частіші на шляху, якщо він веде лісом поміж кущами, де нема стежинок. Знаки: «іди в цьому напрямі», «зупинися на 5 хвилин», «небезпека».

Перехід повз вартових: кочовики стоять із зав'язаними очима на віддалі кількох кроків один від одного. Це залежить від терену. За допомогою слуху вони мають вказувати напрям, звідки чують шелест. Вартовий підносить тоді руку й відразу ж її опускає. Правильність напрямку перевіряють судді-впорядники, що стоять ззаду вартових. Ті, що перейшли через ворота, тихо збираються на деякій віддалі від вартових, щоб спільно наскочити на сторожу, яка береже полоненого. Гра полягає в тому, щоб доторком руки дати змогу полоненому втекти. Отрока, що звільняє полоненого, але сам попадає в полон, інші отроки намагаються звільнити. Гра триватиме поки всі отроки не вийдуть поза визначену межу, не будиши діткненими сторожом і тоді виграють гру, або коли сторожа візьме всіх у полон; тоді виграють кочовики. Але гра може затягтися без надії на закінчення. Тоді треба перервати гру й оголосити її вислід.

Технічне проведення гри: двоє вартових із впорядниками знакуватимуть (не вживаючи креди) й для контролю записуватимуть знаки. У визначеному місці стають вартовими. Із вилучених отроків при переході вартових треба одного призначити на полоненого отрока, а одного або двох (залежно від числа гравців) — на сторожів. Це треба зробити швидко, безшумно, без затримки в грі.

До 10. — Перед закриттям ради виховник відзначає тих, що виявили особливу хоробрість під час гри.

Час тривання заняття — понад дві години. Якщо б заняття затяглося надто довго, треба перервати його по виборі тисяцького (7 точка), а на чергових заняттях докінчити програму, поширюючи відповідно гри отроків.

IV. РАДА ОТРОКІВ ОЛЕГА ВІЩОГО.

Форма заняття: сходи.

Програма: 1. Відкриття.

2. Розповідь про князя Олега (на основі іст. оповідання А. Лотоцького — «Княжа слава»).
3. Майстрування: будова судна.
4. Пісня отроків.
5. Гра: «Ізда на конях».
6. Гра: «Ворожба віщуна».
7. Гра: «Сліди коня».
8. Гра: «Облога твердині».
9. Майстрування: роблення коліс до суден, роблення щита.
10. Закінчення розповіді про князя Олега.
11. Закриття.

Проведення програми:

До 2. — Розповідь про князя Олега служить для пов'язання окремих елементів цих занять.

До 3. — Будова судна

До 5. — Може краще, щоб менші новачки трималися спина більших і таким чином змагалися, або сиділи на спинах коней, які бігтимуть на руках і ногах. Змагання новачків, коли один одному сидітиме на напліччях (на карку) небезпечно через те, що під час падіння — а це часто буває, — може трапитися нещасливий випадок. Треба пильнувати, щоб усі одночасно вибігали на гасло і щоб перед подачею гасла не переступали лінії.

До 6. — Рої отроків ставляться рядами перед визначеною лінією. Кожний із них за чергою з зав'язаними очима іде до віщуна, що стоїть проти ряду отроків на віддалі 10—15 кроків від позначеної лінії. Кожному отрокові перед його виходом князь говорить пошепки запитання, яке воєн повторює і відходить. Хто потрапить до цього сивобородого дідуся й передасть йому пошепки без змін запитання князя Олега, одержує зашифровану відповідь. Тоді отрок повертається на давнє місце (до лінії), розв'язує очі й читає листа, в якому кожне слово написано взад. Тим часом черговий отрок іде до віщуна.

Щоб дістати відповідь, треба діткнутися віщуну й поправно передати запитання. Інакше отрок не дістане відповіді. Він може домагатися прочитати листа тому, хто дістав відповідь. Якщо отроків багато, то ставить виховник перед кожним роєм упорядника-віщуну, щоб не витрачувати зайвого часу на чекання, коли новачки нудитимуться. Якщо треба, варто поділити рої на менші групи. Лист можна поділити на дві, а навіть на три частини. Тоді кожний рій дістане інший лист і після прочитування всіх листів отроки дістануть повну відповідь. У кожному випадку треба підготувати кілька примірників листів.

До 7. — Новачки малюють сліди з пам'яті, пізніше порівнюють із малюнками слідів, які виховник приносить зі собою.

До 8. — На довгій і широкій (10—20 кроків) поляні, на чотирьох її кінцях розтаборилися групи дружинників (квадратове поле, 1 крок завдовжки, 1 завширшки). На середині поляни — твердиня-коло, 2 кроки завширшки, в ньому двоє греків-залоги. Групи по дво-трьох дружинників тримають зв'язок між собою і посилають вояка з одного табору до другого, так нпр., з першого до другого. З цього табору уже інший біжить до третього, звідси інший до четвертого. Можна бігти одночасно на двох і більше відтинках, але тільки по одному з групи. В першу чергу біжать ті, хто ще не бігли. Греки намагаються переловити вістунів (діткнутися). Кожний з них має призначені два відтинки, нпр., перший — відтинок «а» і «в», другий — «б» і «г» (див. мал.) Грек вибігає з свого вихідного місця прямо до лінії, по якій біжить дружинник, щоб зловити його і повертається на місце. Дружинники біжать по лінії, а також у межах поля гри, але не можуть вибігати поза межові лінії, інакше попадуть у полон. Полонених треба збирати в одне місце, щоб не перешкоджали в грі. Якщо отроки спритні й кожного разу удається пробігти, треба посилити залогу греків до чотирьох. Тоді кожен з них матиме свій відтинок. Гру припинити, коли греки зловили 3—4 отроків, або після закінчення визначеного часу.

До 9. — Новачки намагаються приробити до зроблених суден колеса, принесені зі собою (невеличкі коліщатка, цівки на нитки тощо). Кожний рій повинен мати (зробити) щит, один із них прибивають на стовпі в твердині.

Час тривання заняття: бл. двох годин.

Підготовка: Кожний новачок має принести: олівець, записник, ніж, матеріал на вітрила, готові коліщатка чи шпильки на нитки, а кожний рій — відповідний матеріал на щит.

У. ПОХІД ОТРОКІВ СВЯТОСЛАВА ЗАВОЙОВНИКА.

Форма заняття: прогулянка з основними її частинами, як марш на місце гри, гри (теренова гра), великий відпочинок, можливо — ще додаткові короткі гри, поворот до дому.

- Програма:**
1. Відкриття. Поділ на отроків і болгар.
  2. а) Вимарш, знакування й готування оборонної вежі (болгари).
б) Роблення щитів, можливо також стріляння з луків (отроки).
в) Вимарш отроків. Пісня: «Тра-ра...».
  3. Гра: «Гінці».
  4. Гра: «Здобуття Переяславця»: а) здобуття вежі, б) перехід повз вартових.
  5. Розповідь: «З дитячих років Святослава» («Дзвіночок» ч. 4).
  6. Гра: «Іду на вас».
  7. Розповідь: «Як Гостик став дружинником княжича» — за А. Лотоцьким (пристосовано до потреб ігрового комплексу).
  8. Стріляння з луків.
  9. Гра: «На народи».
  10. Розповідь: «Облога Києва печенігами» нар. перек.).
  11. Гра: «Облога Києва».
  12. Гра: «До Києва».
  13. Закриття.

Проведення програми:

Загальні заваги щодо проведення прогулянки: Точки 2 і 3 в'яжуться з важливим питанням прогулянки, як дістатися на місце призначення. Поданий спосіб маршу не розрахований на довгий марш, бо з 8—9 річними дітьми важко переборювати маршем більші простори. Зупинки на місці, що на ньому гра «гінці» починається і кінчається (перед здобуттям башти), — це фактично малі відпочинки. Точка 4 — це та велика гра, точки 5—11 — великий відпочинок разом із програмою та короткі заняття після відпочинку. Т. 12 — заняття на зворотному шляху, т. 13 — кінцева перевірка учасників прогулянки, кінцеві повідомлення й фактичне закінчення прогулянки, хоч може ще з дітьми прийдеться якийсь час маршувати до дому.

До 1. — Своєю початковою перевіркою учасників виховник стверджує стан учасників прогулянки. Це перше важливе завдання, що виконується під час прогулянки.

Далі треба швидко й рішуче поділити на групи. Не давати прийоми новітнім висловлюватися за участь у тій чи тій групі. Одна,

дещо більша група — старші, — це отроки, друга — менша, молодші — це болгари. Найкраще сказати їм, що ті й ті відходять із тим от братчиком, а він подорозі пояснює їм те, що вони болгари і яке їх завдання.

До 2. — Болгари відходять із впорядчиком відразу по поділі і знакують від умовленого місця. Якщо під час знакування до болгар донесуться голоси отроків, хай залишать знак «чекай 10 хвилин» або навіть більше. Болгари доходять до рівної поляни, місця, де має відбутися гра «здобуття башти», будують укріплення, тобто закреслюють або якимось інакше зазначають коло в промірі приблизно 6—10 кроків (залежно від кількості оборонців). Приблизно на 50 метрів від оборонної вежі залишають терен незнакованим. Останній знак вказуватиме напрям, у якому є вежа, побіч із цим буде ще другий знак «чекай 5 хвилин». Болгари складають луки на краю кола. Коли їм залишається ще час, роблять щити.

Тимчасом отроки готуються до походу. Виховник оповідає їм, що вони вояки князя Святослава і йдуть походом на Переяславець у Болгарію. Кожен з отроків робить собі щит. Якщо вони вже мають щити або швидко їх зробили, а вирушати походом було б ще надто рано, тоді провадяться вправи в стрілянні з лука. За який час по відході болгар мають виступити отроки, важко сказати. Це залежить від терену, через який проходять. Але треба вести справу так, щоб отроки не бачили куди пішли болгари, і дати змогу болгарам поробити знакування й приготувати твердиню. Перед вимаршем слід порухувати, скільки є отроків.

До 3. — Перша гра «Гінці» (див. мал.) починається від місця, де болгари почали знакувати, або від умовленого місця, якщо шлях до місця призначення дещо довший. Отроків треба поставити в ряд, спритніших спереду, а найшвидшого й найвідважнішого на чоло. Так вони йтимуть. Щодо 50—100 кроків один зупинятиметься, починаючи від останнього, так, що за деякий час новакі будуть розставлені, як телеграфні стовпи. Віддаль між отроками залежатиме від числа новаків, терену тощо. Перший і всі інші йтимуть за знаками, записуючи їх. Розміщення новаків не повинне тривати довго. По 10—15 хв. впорядник, що залишився при останньому новаківі, подає звістку: — Іду на вас! Готуйтеся до оборони! Звістка переходить від одного до одного й нарешті дійде до першого. Конче треба, щоб один із впорядників ішов ззаду, а другий допомагав отрокам розставлятися. Він скаже першому, що коли той знайде два знаки побіч: «стрілку» й «чекай 5 хвилин», то піде в напрямі стрілки й шукатиме твердині. Його можуть зустріти болгарські вояки-звідуні. Коли він відшукає крутлу оборонну вежу, то привітає залогоу й скаже, що він вістун князя Святослава, який переказує їм: — Іду на вас! Готуйтеся

до оборони! Далі привітає їх і повернеться на місце, де зустрів знак «чекай 5 хвилин». Там повинні чекати на нього отроки, що після передачі звістки знову з'єдналися разом. Болгари готуватимуться до оборони.

До 4. — Отроки складають луки в одному місці, щоб не заважали. Підчас гри учасники її додержуватимуться таких правил: М'яч кидатимуть і ловитимуть як дружинники, так і болгар; не держачи його довго в руках, вони передають його один одному. Вилучений з гри лише той, кого поцілено в коліно або нижче коліна. Він відходить від своєї групи. Виховник збирає вилучених окремо, щоб не перешкоджали грі. Якщо гра перебігає надто швидко, можна дозволити, щоб вилучені оборонці твердині подавали своїм м'яч, що попав до них, тобто опинився за лавою тих, хто здобувають вежу.

Перших двох вилучених треба забрати на сторожів (із зав'язаними очима) теремів царя. Якщо віддаль від оборонної вежі до теремів мусить бути дещо більша, то слід лишити кілька знаків на деякій віддалі, перед вартовими конче поставити знак «небезпека». Прохід між вартовими не дуже вузький, щоб не було надто важко пройти й прибити щит на щоглі. Перехід повз вартових — гра відома.

По здобутті Переяславця новаци відпочивають. Це час на їх їдження. Під час відпочинку варто їм дещо розповісти про князя Святослава.

До 6. — Завваги до гри «Іду на вас» див. III Рада — кияни й кочовики.

До 8. — Якщо дозволить час, можна провести стріляння з лука в ціль.

До 9. — Гру слід вести так, щоб кожен «народ» мав однакові шанси здобути хрестики.

До 11. — Лінія означатиме частокіл. Число киян і печенігів має бути рівне.

До 12. — Перед грою перевірити, чи всі присутні. Цією грою треба постаратися швидко вивести новаків з лісу. Новаци повинні доганяти й, нарешті, на краю лісу наздогнати звідунів, які можуть заховатися і чекати, поки їх знайдуть новаци. Звідуні, що йдуть у напрямі додому даватимуть гасла голосно й часто. На краю лісу перевірити, чи хто не загубився в лісі. Звідси новаци повертатимуться маршуючи із співом (пісня отроків та інші).

До 13. — На закінчення походу зібрати всіх новаків у коло й похвалити тих, що визначилися хоробрістю тощо.

Час прогулянки: 3—4 години.

Підготовка: впорядники підшукують терен для ігор, новаци приносять із собою матеріал на щит та м'яч.

VI. РАДА ОТРОКІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО.

Форма заняття: комбінація сходин із новацьким змагом.

- Програма:**
1. Відкриття.
  2. Розповідь: «Боротьба юнака з печенігом» (нар. переказ).
  3. Гра: «Хто дужчий?».
  4. Згадка про лицаря Добриню.
  5. Гра: «Боротьба з печенігами».
  6. Розповідь: «Облога Корсуня» (А. Лотоцький — «Княжа слава», стор. 92).
  7. Гра: «Облога Корсуня».
  8. Рисування Тризуба.
  9. Розповідь: «Князь Володимир Великий відвідує школу» (за А. Лотоцьким) — «Дзвіночок».
  10. Гри отроків.
  11. Закриття.

Проведення програми:

До 1. — Уклад луків (див. мал.).

До 3. — Гру провести кілька разів.

До 5. — Гру провести як «Облога твердині» (IV Рада) з тією різницею, що наші вояки в середині, а печеніги назовні. Наші вояки старатимуться під час випадів взяти печенігів у полон.

До 7. — Ця гра відповідає грі «Облога Києва» (V Рада). На мурах Корсуня (коло) стоятимуть корсуняни, а наші дружинники намагатимуться увійти в середину.

До 8. — Кожний новак нарисувє по своїй спроможності якнайкраще Тризуб за поданим зразком.

До 10. — Гри отроків — свого роду новацький змаг (див. IX Рада). Гра складна. Починається з індивідуального маршу, за знаками, від вихідного пункту (1). Далі йдуть укладанка (2), гра: боротьба півнів (3), розпізнання дерев (4), і змагання в стрілянні з луків (5).

Як провести гри отроків? Поділити новаків на дві рівні групи так, щоб вони фізично рівноважилися і з вихідного пункту випускати по одному з кожної групи що 8—10 хвилин, вказуючи для кожного з них напрям (початок) шляху, яким мають іти за знаками аж до чергового пункту. Знаки прості: «іди в тому напрямі», «не йди туди», «лист». Новаки записують знаки. На віддалі приблизно 20—30 метрів натрапляють на братчиків, що дадуть їм завдання для виконання впродовж 5 хвилин. Братчик може показати образ Десятинної церкви. Річ в тому, щоб новак за допомогою попереду приготованих патичків

накреслив зариси якоїнебудь церкви (2). Впорядник призначає певну кількість точок, беручи до уваги час виконання, фантазію тощо. Новак відходить у напрямі, вказаному впорядником. Перед новим пунктом (3) знайде лист, який, прочитавши, залишить на тому самому місці, й довідається з нього, що його чекатиме бій із печенігом. На цьому пункті зійдуться двоє новаків, тобто новак, що йде першим шляхом, і новак, що йде другим. На гасло впорядника починають боротьбу. Обидва противники стають на одній нозі проти себе, долоні перед себе і стараються взаімоударами в долоні вивести противника з рівноваги. Хто три рази став другою ногою на землю або перевернувся — програє. По її закінченні впорядник вкаже напрям шляхів для одного і другого. На черговому пункті братчик запитає про дерева або кущі, що їх повинен знати отрок, нпр.: ліщина, дуб, сосна. На останньому пункті отроки змагатимуться в стрілянні з луків. Тут — збиратимуться всі, що вже пройшли свій шлях. По закінченні гри впорядники підсумовують признані точки й встановлюють перше, друге й чергові місця, що їх здобули новаки.

У цій грі кожний з новаків виступає як індивідуальність. Тому треба звернути увагу на те, щоб шлях не був довгий (близько 150 метрів) і щоб знаки були виразні й часті. Інакше шукання знаків ускладнить проведення гри. Очевидно, все треба докладно приготувати, зокрема визначити шлях, розмістити впорядників, яких для цієї цілі треба багато. Якщо в зв'язку з цим виникають труднощі, то пункт «4» можна стягти до одного. Коли б новаків було багато, або отсе вперше проходили новацький змаг, або ще замалі були (8-річні), тоді треба випускати по двоє одночасно на обидва шляхи. Вислід складається з кількості записаних знаків і здобутих точок. Вислід подається до відома на закритті ради, тоді ж треба відзначити тих, що здобули перше, друге і третє місця.

Час тривання заняття: — бл. 3 години.

Підготовка: підшукування терену для гор отроків, знакування його, патички для складання зарисів церкви, або принести картинку церкви.

VII. РАДА ОТРОКІВ ЯРОСЛАВА МУДРОГО.

Форма заняття: комбінація сходин із складною великою грою.

Програма: 1. Відкриття.

2. Розповідь: «З дитячих років Ярослава Мудрого» («Дзвіночок»).

3. Гра: «Чи сховаєшся?».

4. Гра: «До Києва на базар!»

5. Гра: «Золоті ворота».

6. Загадка-шифр.

7. Гра: «Виручанка».
8. Розповідь: «Заснування Печерської Лаври» («Батьківська слава» Ю. Тарнович).
9. Гра: «По цілющу воду до Печерської Лаври».
10. Закриття.

Проведення програми:

До 1. — Уклад луків та стріл, як у III раді (див. мал.)

До 3. — Звернути увагу новакам, щоб не відходили надто далеко. Тому треба докладно визначити поле гри. Істотне для цієї гри — так заховатися новакові, щоб бачив впорядника, а він новака, щоб не міг помітити. Переконатися, чи новаки бачили впорядника можна поставивши відповідні питання.

До 4. — Гра «До Києва на базар» складніша, групова. Для її проведення підшукується відповідне місце. Поділити новаків на дві групи: купців та кочовиків. Кожний кочовик матиме 2 згл. 3 шишки, якими намагатиметься поцілити провідника чи когось із охорони валки. Цей — убитий, відійде із гри (з молодих шишок поцілятимуть з більшої віддалі). Виграє група купців, якщо їм вдасться перевезти дорожчінності через визначене місце; в іншому випадку виграють кочовики. Новаки повинні дотримуватися таких правил:

- а) Кочовики не виходитимуть поза визначену межу.
- б) Кожний кочовик може кинути лише 2 або три рази.
- в) Від убитого провідника скарб переймає інший, черговий її член.

До 5. — Муляр ловить лише на лінії. Всі камені одночасно перебігають лінію муру, намагаючись обминати муляра. Хто кидатиметься назад, уважатиметься за пійманого. Вмуровані камені стоять рівно в рядах на лінії й держаться в поясі. Таким чином вони привчаються спокійно триматися в ряді. Слід лише відповідно добирати віддалі між вежами, яка залежить від числа й віку учасників, і гра пройде з успіхом.

До 6. — Новаки можливо матимуть труднощі в читанні зашифрованої назви, але хай вчаться терпеливості. Напевно вони за деякий час зорієнтуються, що це переставлені ряди слів.

До 7. — Гра «Виручанка» — див. III рада — (кінцева гра ігор отроків). Гру пристосовуватик до перебігу заняття.

До 9. — З вихідного місця випускають виховники по одному новакові з проміжками часу 3—5 хвилин по визначеній стежці зашиширки 50 см., довгий на 60—100 кроків. На цьому шляху новак має перескочити через тички 50 см. висотою, спершу через одну, пізніше через другу (тички у віддалі 2—3 кроків) (1); пролізти поміж собаками (двометрові прутки, покладені поряд на відстані 20 см.) і не дотикаючи їх (2) добігти до джерел; досягти одного, другого й тре-

тього кубка з водою, поставлених так, щоб він міг лише з боку доторкнутися пальцями рук, лежачи на камені (див. рис.), піднести їх до рота й сказати, яка вода найсолодша (3 грудки цукру), а яка найменше солоджена (1 грудка) (3); побігти з кубком, ковним води, до хатинки й пролізти через вікно (через лавку) з водою так, щоб її не розлити(4).

Кожний новак, виходячи з вихідного пункту, одержує 20 точок. За невиконання одного пункту завдань він втрачає п'ять точок, за хибне виконання втрачає по точці, як і за кожний вихід із стежки або дотикання країв стежки. Хто матиме найбільше точок, той виграє.

До 10. — Подати вислід гри й похвалити трьох перших.

Час тривання заняття — близько двох годин.

Підготовка: Щоб провести гру «Чи сховаєшся?» терен мусить бути вкритий кущами. Особливої підготовки вимагатиме гра «По цілющу воду до Печерської Лаври» (кубки з підсолодженою водою, кубки для несення води, пристрій для досягнення кубків і перелізання через «вікно». Для цього в крайньому випадку можуть послужити пні дерев.

VIII. КОЛО ОТРОКІВ ЯРОСЛАВА ОСМОМИСЛА

Форма заняття: новацький вогник.

- Програма:**
1. Відкриття.
  2. Розповідь: «Князенко Ловець».
  3. Гра: «Лови на ведмеда».
  4. Збирання ріща та будова вогнища.
  5. Пісня отроків.
  6. Розповідь: «Князь між гуцулами» («Дзвіночок» ч. 15) пристосована до потреб ігрового комплексу.
  7. Танок отроків, або танок ловців, або самодіяльна гра: Бротьба юнака з печенігом.
  8. Гра: «Караван».
  9. Розповідь: «Княжий олень із золотим обручем» (істор. переказ — «Дзвіночок»).
  10. «Час до дому, час».
  11. Закриття.

Проведення програми:

До 3. — Лови з ускладненням. Два новаки: княжич Ярослав і княжич гість — ловці, інші ведмеді. Княжичі ловлять, їм не можна входити до ями. Вони можуть через неї перескакувати, якщо яма не дуже широка. Якщо ведмідь попав до ями — він зловлений

(може залишитися в ямі). Той кого доторкнулися, є вбитий; він виходить із гри.

До 7. — Якщо б танок отроків чи танок ловців не виходив, можна провести самодіяльну гру: «Боротьба юнака з печенігом», на основі відомого переказу. Князь, хан, силачі знайдуться між новачками, які поділяться на два табори, перекликатимуться й кричатимуть тоді, коли силачі змагатимуться.

До 8. — Гра довкола вогню. Новачки стоять півколом у ряді коло вогню. Поділяються на трійки. Перший із кожної трійки ззаду себе сплітає пальці обох рук долонями верх, другий, по змозі найсильніший, згинається й кладе голову в сплетені руки першого, а руками охоплює першого в поясі. Третій сідає на другого. На гасло така валка поволі посувається навколо вогнища.

Час тривання вогника — близько двох годин.

Підготовка: Ця рада підготовляє новачків до вогника. Ріща мусить бути сухе. Новачки не ламатимуть живого, не прикрашуватимуть зеленими віттями ялини чи сосни. Ріща укладатимуть стіжкувато, висотою до 30 см.

Форма заняття: новацький змаг.

ІХ. ГЕРЦІ ОТРОКІВ КОРОЛЯ ДАНИЛА.

Програма:

1. Відкриття.
2. Розповідь: «Князь Данило співає гагілки» («Дзвіночок» ч. 30).
3. Герці отроків.
4. Гра: «Бій над Калкою».
5. Закриття.

Проведення програми:

До 3. — Цей новацький змаг має характер індивідуального суперництва. Новачки мають виконати 5 завдань, а саме: а) стріляння з лука, б) добре діло, в) збивання шапки, г) розпізнання знаків, ґ) перевірка знання: закону, пісні отроків, вичислення декількох князів.

до а) — Див. завваги до змагань у стрілянні з лука (III Рада).

до б) — Важливо, щоб новачок без стороннього втручання додумався, що треба зробити добре діло. Приклади добрих діл: 1) жук у коробці, з якої не може вилізти, 2) купа скла на стежці, 3) зігнуте гілля з куща, верхня частина якого притиснута каменем до землі, 4) пташине гніздо зрушене з свого місця. За кожне зроблене добре діло вписується 5 точок. Не слід говорити про те, що новачок має зробити добре діло.

до в) — Новаки намагаються збити з тички повішену на ній шапку за допомогою шишок. Хто зіб'є шапку до трьох метрів шишкою з віддалі 5—6 кроків, тому вписується 5 точок.

до г) — Знаки коня: за правильну відповідь — три точки.

до г) — Хто скаже закон отроків, заспіває пісню отроків, вичислить князів: Олег, Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл, (Роман), Данило і вміє дещо про них розказати — одержує 5 точок.

Проведення цієї гри вимагає докладної підготовки: насамперед треба підшукати відповідний терен, порослий кущами і його позначити, почавши від вихідного місця. Шлях не мусить бути прямий. Знаки слід ставити часто в кущуватих місцях по кілька або кільканадцять кроків. Перед змагом завести на пункти суддів-упорядників, що даватимуть новакам завдання й оцінюватимуть виконання ними завдань. Очевидно, все потрібне мусить бути своєчасно підготоване. Перед початком змагу треба зібрати новаків у вихідному місці й почити, як мають іти, як мають з'явитися на пункт до впорядника і тд. Кожний новак записуватиме знаки, що їх помітить на своєму шляху. Новаків випускатимуть з вихідного місця кожного зокрема за визначеною чергою по (5—10) хвилин. Провідник новацького змагу стежить за ходом змагу. Рекомендується звернути особливу увагу на першого змагуна, щоб він не заблукав. Тоді гра непотібно продовжиться, вносячи замішання, яке шкідливо вплине на перебіг змагань. Тому ще раз підкреслюємо вагу правильного знакування, яке треба вважати за засіб вести новаків від одного пункту до другого. Підчас змагу треба контролювати пункти віддалі, яких віддалі повинні вагатися близько 20—30 метрів. Коли б один новак наскочив на другого на пункті, він мусить зачекати на деякій віддалі від цього пункту.

Обчислюючи вислід змагань, треба брати до уваги точки, здобуті на пунктах і за прочитання знаків, напр.: $9(I) + 20(II) + 5(III) + 3(IV) - 5(V) + 18(\text{знаки}) = 60$ точок.

Розповідь про Данила — це введення в герці, гра «Бій над Калкою» — закінчення герців.

До 4. — Укріплення зроблять новаки зі шнурка на 4 тичках. За цим укріпленням (шнурком) будуть княжі вояки, які намагатимуться здерти опаски з ramen татар (зірвана одна опаска — поранений, зірвані дві опаски — вбитий). Постім ролі міняються. Виграє група, що вдерлася в середину, або що матиме менше вбитих. Одна гра триває 5—10 хвилин.

Час тривання заняття — бл. 3 години.

Х. ВЕЛИКЕ КОЛО ОТРОКІВ.

Форма заняття: новацький вогник.

Програма: 1. Відкриття.

2. Деклямація: «Дитинство Святослава» — О.Олесь.
3. Розповідь: Лицар Добриня (на основі оп. «Лицар Добриня» А. Лотоцького).
4. Танок отроків.
5. Рецитація: «Князь Володимир Мономах» — О.Олесь.
6. Хоровід «Воротар» або самодіяльна гра: «Князь Данилко співає гагілки», або лише гагілка «Мак» з відповідним пов'язанням, беручи до уваги розповідь (гл. «Герці отроків короля Данила»).
7. Розповідь: «Лицар Михайлик і Золоті Ворота» (розповідь написана на основі нар. переказу «Михайлик лицар і Золоті Ворота», опрацьованого В. Вишневим, та запису вміщеного в праці «Билини» зі вступом Е. А. Ляцького).
8. Відзначення отроків.
9. Подяка.
10. Закриття.

Проведення програми:

До 1. — Сторож вогню має подбати про те, щоб вогонь не погас. Це є почесна функція. Від палення вогника відразу треба перейти до пісні отроків, якою закінчиться обряд відкриття. Після цього новаци кладуть луки перед собою й сідають навколо вогнища.

До 2. — Один із новаків говорить напам'ять вірш, який попередку вивчив по змозі так, щоб інші новаци до того часу про те не знали. Тоді залишиться краще враження від вогника.

До 4. — Найкраще вивести навколо вогнища.

До 5. — Рецитацію виконає новак. Заввага як під 2.

До 6. — Якщо є труднощі з «Воротарем», та й крім того, можна провести самодіяльну гру: «Князь Данилко співає гагілки». Важливо зобразити тут великодні ігри (вежі), зокрема «оборіг», в якому 4 новаків міцно обнімаються колом і несуть на своїх надпліччях двох, що держаться за руки. «Оборіг» повільно посувається навколо вогнища. В іншому місці проводиться гагілка «Мак» ітп.

До 8. — Відзначення — це дуже емоційний момент. При відзначенні треба керуватися не лише досягненням того чи того новака підчас ігор, а й його поведінкою продовж усього часу ведення ігрового комплексу. Виховник мусить подбати, щоб були приготовані нагороди. Це не має бути обов'язково гілка калини чи дуба. Хай це буде гарно

засушений листок калини чи дуба. Якщо б і цього не вдалося реалізувати, треба подумати про інший спосіб розв'язання справи. В усякому разі слід мати на увазі, що новак берегтиме це відзначення.

Кожному отрокові виховник прикріплює на верхній частині правого рукава новацького однострою відзнаку вмілостей отрока, одночасно подає йому ліву руку й висловлює віру в його майбутній ріст на справжнього лицаря.

До 9. — Подяка — важлива справа. Напевне новаки зробили багато доброго виховникам чи один одному. Саме тут і місце скласти подяку. Можна завести таку форму подяки: впорядник чи новак, що дякує, стає, підносить руку на привітання й говорить, кому й за що дякує, потім знову вітає рукою і сідає. Треба докласти всіх зусиль, щоб новаки склали один одному подяку. З виховного боку ця справа незвичайно великої ваги.

До 10. — Закриття мусить бути святочно-обрядове. Зосередження уваги на вогні, розмова з новаками, пісня отроків, закопання голівні, прикріплення вуглика на тотемі — це ті заходи, що мають на увазі викликати якнайсильніші кінцеві переживання новаків.

Взагалі до програми вогника можна мати ще побажання — вплести в програму більше пісень (відповідних), хоч хлоп'ячий спів виходить не завжди добре. Зокрема не без враження залишилося б виконання речитативом пісні про багатирів. По розповіді про Лицаря Михайлика та Золоті Ворота заспівати пісню, що відповідала б змістові й повазі хвилини.

Самодіяльні гри можуть урізноманітнити програму, чи це буде самодіяльна гра про Олега (похід, ворожба, облога Царгороду і т. д.), чи «Князь Данилко співає гагілки», чи інша.

Час тривання вогника — приблизно півтора години. Отже, треба почати перед заходом сонця й закінчити смерком.

Підготовка: Розповідь ведуть новацькі виховники, по змозі двоє. Впорядники попереду підготують танок отроків чи хорівід «Воротар» (гагілка, зв'язана з постаттю князя Романа), деклямацію і рецитацію. Всі точки програми мусять чергуватися одна за одною без зайвих зупинок, вичікування тощо. Виховники мають підшукати добре місце для вогника й домовитися з відповідними адміністративними властями щодо палення вогню. Новаки назбирають достаточну кількість сухого рісця й побудують вогник у формі стіжка заввишки 30—40 см. Новаки принесуть із собою коци.

ЛІТЕРАТУРА

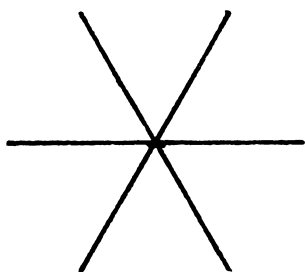
1. М. Возняк — Українські перекази, Українське Видавництво, 1944.
  2. Антін Лотоцький — Княжа слава, Українське Видавництво, 1946.
  3. О. Олесь — Княжа Україна, кн. VIII.
  4. Антін Лотоцький — Лицар Добриня.
  5. Проф. Г. Ващенко — Завдання виховання української молоді. Бібліотека Брацтва св. Покрови УАПЦ, Мюнхен 1947.
  6. Ю. Опільський — Іду на вас.
  7. І. Крип'якевич — Ярослав Осмомисл.
  8. Дзвіночок, журнал, Львів.
  9. Леонід Білецький — Історія української літератури, т. I.
  10. Ю. Тарнович — Батьківська слава.
  11. Іван Крип'якевич — Світогляд давньої України (рукопис).
  12. Скм. Леонід Прижмуренко (Бачинський) — Порадник впорядника. Пластова бібліотека, Перемишль 1930.
  13. Бачинський Леонід — Сліди.
  14. Ліда Пашкевич — Дитяча руханка.
  15. Е. А. Ляцкій — Билини.
  16. Aleksander Kamiński — Antek Cwaniak (Książka o zuchach), 1925.
  17. Aleksander Kamiński — Książka wodza zuchów.
  18. E. Piasecki — Wychowanie fizyczne.
  19. M. Skierczynski i F. Krawczykowski — Zabawy i gry ruchowe, 1944.
  20. Lord Baden-Powell of Gilwell — The Wolf Cub's Handbook, C. Arthur Pearson Ltd. Tenth Edition, Reprinted 1947, London.
  21. Gilkraft — Letters to a Wolf Cub, Fifth Edition, London 1945, C. Arthur Pearson Ltd.
  22. Gilkraft (R. W. Bryan) — Wolf Cubs, Seventh Edition 1944, London, C. Arthur Pearson Ltd.
  23. Gilkraft — Cub Games, Edition 1947. London, C. Arthur Pearson Ltd.
  24. F. E. L. Coombs — The Cubmaster's First Year 2nd Edition 1948. The Canadian General Council of the Boy Scouts Association.
  25. Hans K. Fischer — Leitfaden für Wolfsführer, Verlag H. R. Sauerländer, Aurau.
  26. A. C. Demole — Hoi, hoi! (Jugendspielbuch). 2. Auflage. Verlag H. R. Sauerländer. Aurau.
  27. Edi Polz — Familie Muskler turnt.
  28. Luise Heinemann — Jahreszeitliches Spielzeug aus Kinderhand.
-

Д О Д А Т О К

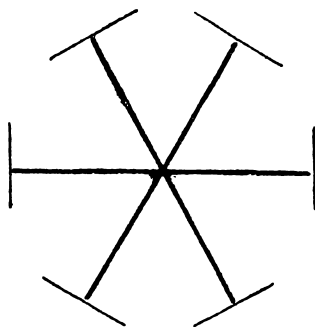
(Рисунки роботи ст. пл. Я. ТЕРЛЕЦЬКОГО)

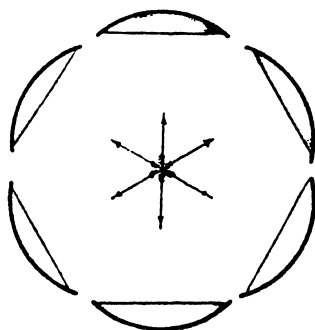
Уклад палиць та луків

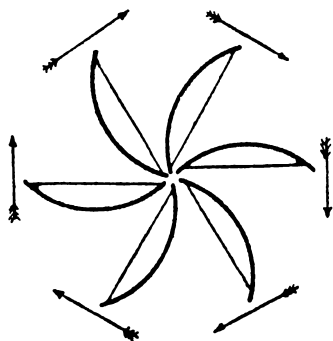
Рада на семи горбках

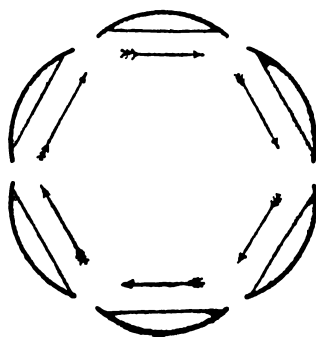
Рада в столичному городі

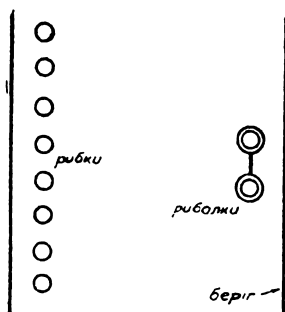
Велика рада отроків

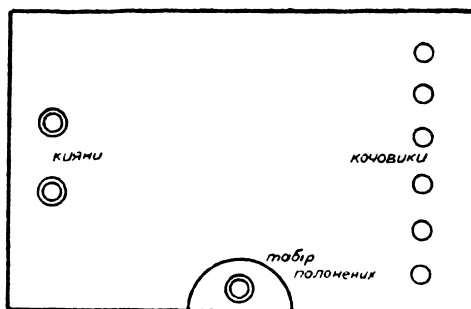
Рада отроків Олега Віщого

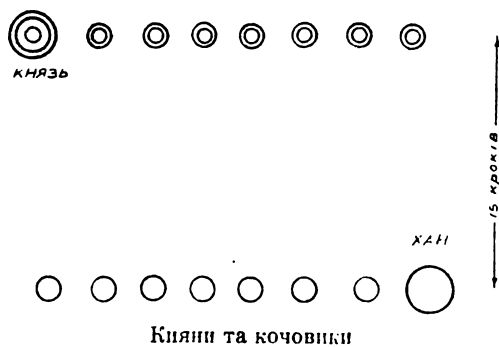
Круг отроків Ярослава Осьменка

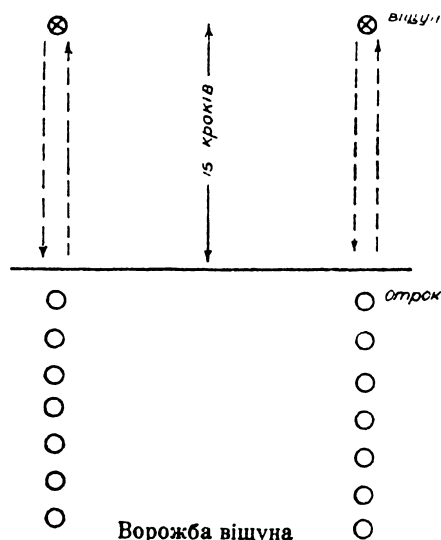
Рибалки на Дніпрі

Боротьба з кочовиками

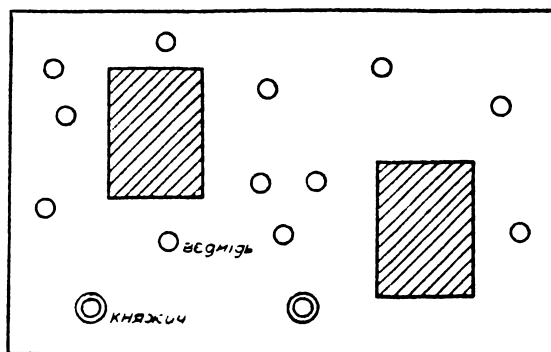
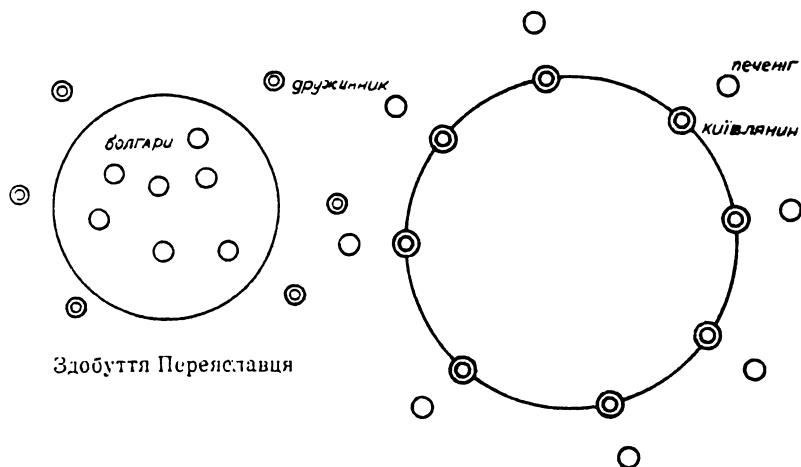
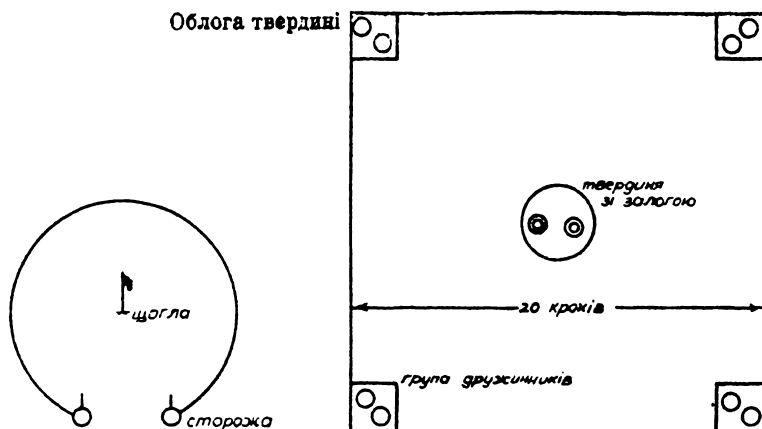

Князи та кочовики

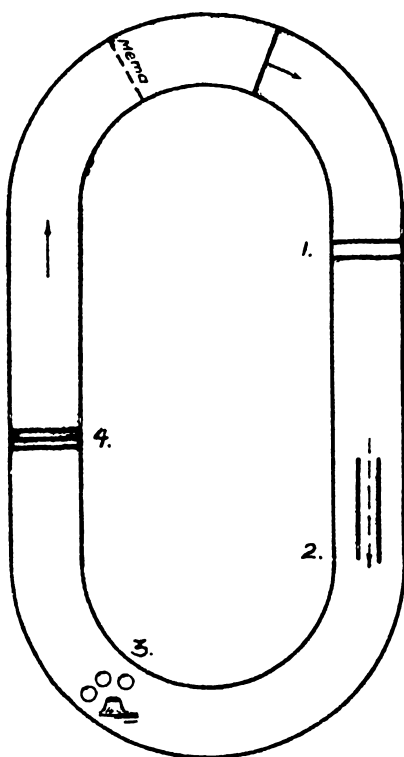
Ворожба віщуна

Облога твердині

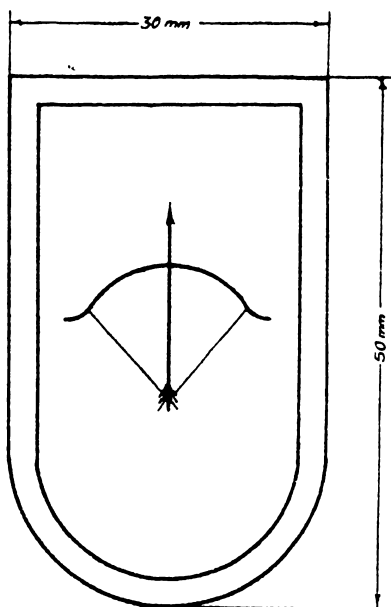

Лови на ведмедя

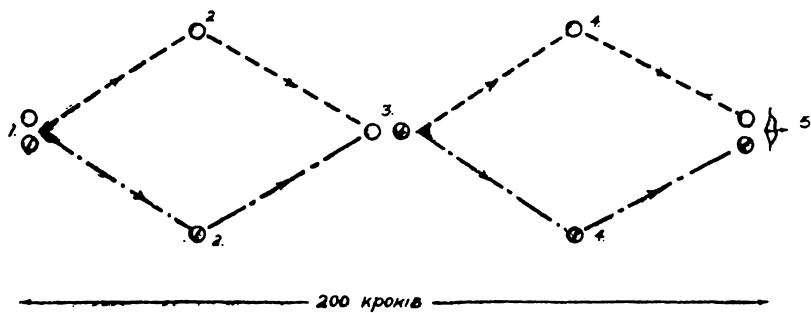

Гри отроків

Відзнака вмілостей отрока

Гри отроків

З М І С Т

Передмова	5
I. Рада на семи горбах	7
II. Рада в столичному городі	11
III. Велика рада отроків	14
IV. Рада отроків Олега Віщого	20
V. Похід отроків Святослава Завойовника.	24
VI. Рада отроків Володимира Великого	31
VII. Рада отроків Ярослава Мудрого	38
VIII. Коло отроків Ярослава Осмомисля	44
IX. Герці отроків короля Данила	48
X. Велике коло отроків	52
Практичний коментар	61
Література	88
Додаток	89

